TEMPESTATIS OBSEQUIUM IN PRINCIPEM: O IPOSTAZĂ A NATURII DIVINE A ÎMPĂRATULUI ÎN *PANEGYRICI LATINI* (SEC. III–IV)[1]

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi

Abstract: *Tempestatis obsequium in principem*: a hypostasis of the emperor's divine nature in the *Panegyrici Latini* (3rd–4th centuries). Among the sources that reflect accurately the transformations occurred in the imperial ideology during the 3rd–4th centuries, we find the speeches uttered between 289 and 389 in official and solemn circumstances by orators from Gallia (some of them anonymous) reunited since the Antiquity in the *corpus* titles *Panegyrici Latini*. A special place in this respect is occupied by the divine nature of the emperor. The biography on the matter is rather consistent, but we may still add to the discussion an aspect that has not been approached thus far, but that I will study in this paper, namely the relation between the *princeps* and the elements of nature. The analysis of the paragraphs concerning the control over the physical universe by the sovereigns allows the emphasis on aesthetical formulas through which the orators have accentuated certain defining elements of the ideology conveyed using their discourses – the cosmocratic power, exceptional civilian and military powers, legitimate election; the consensus between the Court and the provincial political circles. The sections of the paper are based on these aspects: 1. Maximianus – *fortitudo*; *fortuna*; *felicitas*; 2. Constantius and the *providentia*; 3. Constantine – *utilitas publica; virtus; princeps salutaris*; 4. Theodosius and the meritocratic principality.

Keywords: *Panegyrici Latini;* imperial ideology; relation between sovereign and nature; imperial virtues; legitimism; political consensus.

1. INTRODUCERE

Una dintre preocupările constante ale „păgânismului imperial" roman a fost, cum au observat deja Jean Gagé şi Robert Turcan, crearea unei teologii care să fundamenteze religios şi moral autoritatea împăratului[2]. Fenomenul s-a accentuat în

[1] O variantă restrânsă a acestui studiu va apărea, în limba franceză, în numărul din decembrie 2020 al publicației *Classica – Revista Brasileira de Estudos Clássicos*, [https://revista.classica.org.br/classica].

[2] GAGÉ, Jean, *Le paganisme impérial à la recherche d'une théologie vers le milieu du IIIe siècle*, Wiesbaden, 1972; TURCAN, Robert, „Le culte impérial au IIIe siècle", in *ANRW*, II/16.2, 1978, pp. 997–1084.

StCl XLIX, 2020, Bucureşti, p. 231–265

secolul al III-lea, pe fondul disfuncționalităților interne și al presiunilor externe ce au afectat statul roman, generând apariția unor forme de expresie religioasă al căror conținut și manifestare ritualică urmăreau să impună „respectul religios" pentru *imperium*-ul principelui – încarnarea unității și integrității Imperiului[3]. Ele au fost difuzate verbal și iconografic prin intermediul epigrafelor, al monedelor, al operelor de artă și al producției encomiastice, aspecte ale lor supraviețuind victoriei creștinismului[4].

[3] *Ibidem*, p. 1002, de unde provine expresia dintre ghilimele. Vezi și MARTIN, Jean-Pierre, „Sol Invictus: des Sévères à la tetrarchie d'après monnaies", *CCG*, 11, 2000, pp. 297–307; WATSON, Alaric, *Aurelian and the Third Century*, London and New York, 2003, pp. 183–202; BENOIST, Stéphaine, „Images des dieux, images des hommes. Réflexions sur le « culte impérial » au IIIe siècle", *in La « Crise » de l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin. Mutations, continuités, ruptures*, Marie-Henriette Quet (dir.), avec un préface d'Andrea Giardina et des conclusions de Michel Christol, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2006, pp. 27–64; idem, „L'identité du prince face à la crise: construction d'un discours et usage de la *memoria*", in *Crisis and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20–24, 2006)*, Olivier Hekster, Gerda de Kleijn, Daniëlle Slootjes (ed.), Leiden-Boston, 2007, pp. 266–270; HORSTER, Mariette, „The emperor's family on coins (third century): ideology and stability in times of unrest", in *ibidem*, pp. 300–302; MAROTTA, Valerio, „Gli dei governano il mondo. La trasmissione del potere imperiale in età tetrarchica", *Polis*, 3, 2010, pp. 170–188, în special 180–188; CARBÓ, Juan Ramón, „Los precedentes del uso de la religión come herramienta unificadora e integradora en el Imperio romano: Del culto imperial al *Deus Sol Invictus* de Aureliano", in *El Edicto de Milán. Perspectivas interdisciplinares*, Juan Ramón Carbó (ed.), Murcia, 2017, pp. 141–176; de BLOIS, Lukas, *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century. The Impact of War*, London-New York, 2019, pp. 242–246, 252–253.

[4] Vezi, de exemplu, STORCH, Rudolph H., „The 'Absolutist' Theology of Victory: Its Place in the Late Empire", *C&M*, 29, 1968, pp. 197–206; MacCORMACK, Sabine G., *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-London, 1981; TANTILLO, Ignazio, „Attributi solari della figura imperiale in Eusebio di Cesarea", *MedAnt*, 6, 2003, pp. 41–59; idem, „L'impero della luce. Reflessioni su Costantino e il Sole", *MEFRA*, 115/2, 2003, pp. 985–1048; CAÑZAR PALACIOS, José Luis, „*Divus, aeternus, numen*… ¿Teologia imperial en la legislación tardoantigua?", *Aevum*, 81/1, 2007, pp. 187–200; idem, „Un mecanismo ideológico de continuidad para la legitimidad y justificación del poder: *nostrum numen* en las constituciones tardoimperiales", *ΚΙΟΝΩΝΙΑ*, 41, 2017, pp. 363–384; BARDILL, Jonathan, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, New York, 2012; IGLESIAS GARCÍA, Santiago, „El epíteto *invictus* durante los siglos III d.C. y IV d.C. en el ámbito imperial", *Antesteria*, 2, 2013, pp. 121–141; BOIN, Douglas, „Late Antique *Divi* and Imperial Priests of the Late Fourth and Early Fifth Century", *in Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century*, Michele Renée Salzman, Marianne Sághi, Rita Lizzi Testa (eds.), New York, 2016, pp. 139–162; FILIPPINI, Alister, „Fossili e contraddizioni dell'èra costantiniana: i dignitari del culto imperiale nella Tarda Antiquità e il loro ruolo nelle „riforme religiose" di Massimino Daia e Giuliano", in *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches. Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, Anne Kolb und Marco Vitale (hrsg.), Berlin-Boston, 2016, pp. 409–475; RASCHLE, Christian R., „Bis wann bleibt der Kaiser "Kult"? Die Verehrung des Kaiserbildes als Akt der Zivilreligion in der Spätantike", in *ibidem*, pp. 477–496; *Emperors and the Divine – Rome and its Influence*, Maijastina Kahlos (ed.), Helsinki, 2016; BALBUZA, Katarzyna, „*Aeternus Augustus* in der Titulatur der römischen Kaiser im Späten 3. und im 4. Jh.", *Studia Europea Gnesnensia*, 16, 2017, pp. 103–126; MIGOTTI, Branka, „The Cult of *Sol Invictus* and Early Christianity in Aquae Iasae", in *Pagans and Christians in the Late Roman Empire. New Evidence, New Approches (4th–8th centuries)*, Marianne Sághy and Edward M. Schoolman (ed.), Budapest, 2017, pp. 133–149; DELIGIANNAKIS,

Printre sursele care reflectă fidel articulațiile acestor inovații spiritual-ideologice se numără discursurile reunite încă din Antichitate în *corpus*-ul intitulat *Panegyrici Latini*, în care, alături de *gratiarum actio* pronunțată de Plinius cel Tânăr în cinstea lui Traianus cu prilejul numirii în calitate de *consul suffectus* în anul 100, se găsesc 11 oraţii rostite de oratori din Gallia (unii anonimi) între 289 şi 389 în diferite circumstanțe oficiale şi solemne la Augusta Treverorum /Treveri/ (289, 291, 297, 307, 310, 312, 313), Augustodunum /Autun/ (298), Roma (321, 389) şi Constantinopolis (362) în cinstea lui Maximianus şi Diocletianus (289), Maximianus Augustus (291), Constantius Caesar (297), a tetrarhilor (298), a lui Maximianus şi Constantinus (307), Constantinus (313, 313, 321), Iulianus (362), Theodosius (389); acestea ne interesează aici[5].

Pe urmele lui Augustinus, care în *Confesiuni* îşi reproşa falsa glorie obținută din rostirea laudelor pline de *mendacia* adresate împăratului (*recitare imperatori laudes, quibus plura mentirer*)[6], istoricii au privit panegiricile cu suspiciune, limbajul metaforic, recurența la *topoi* literari şi la *exempla* împrumutate din mitologie, istorie şi filosofie, deformarea prin exagerare ori obnubilare intenționată a faptelor – toate permise de regulile aşa-numitului *basilikós lógos*[7] – făcându-le incompatibile cu credibilitatea şi seriozitatea pe care ar trebui să le inspire un izvor istoric. Publicarea, la mijlocul secolului trecut, a ediției critice a culegerii[8] a stimulat interesul nu doar al filologilor clasici şi al exegeților genului retoric[9], ci şi

Georgios, „Helios and the Emperor in the Late Antique Peloponnese", *JLA*, 10/2, 2018, pp. 325–350; STEPHENSON, Paul, „The Imperial Theology of Victory", in *A Campion to the Byzantine Culture of War, ca 300–1024*, Yannis Stouraitis (ed.), Leiden–Boston, 2018, pp. 23–58; MARCONE, Arnaldo, *Giuliano*, Roma, 2019, pp. 154–164.

[5] Despre acest *corpus*, *cf.* SCHANZ, Martin, *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, IV/1, *Die Römische Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. Die Literatur des vierten Jahrhunderts*, zweite, vermehrte Auflage, München, 1970, pp. 116–119; LEBRECHT SCHMIDT, Peter, „Die Panegyrik", in *Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike*, Reinhardt Herzog und Peter Lebrecht Schmidt (hrsg.), *Restauration und Erneuerung. Die Lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, Reinhart Herzog (hrsg.), München, 1989, pp. 161–172; LASSANDRO, Domenico, „Introduzione", *in Panegirici Latini*, Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco (a cura di), Torino, 2000, pp. 9–15; HARTMANN, Udo, „Die literarischen Quellen", in *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*, Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann, Thomas Gerhardt (hrsg.), I, Berlin, 2008, pp. 39–40.

[6] Aug., *Conf.*, VI, 6, 9.

[7] PERNOT, Laurent, „Les *topoi* de l'éloge chez Ménandros le Rhéteur", *RÉG*, 99, 1986, pp. 33–53; MALOSSE, Pierre-Louis, „Fausser avec du vrai: l'art du masque dans les éloges royaux, d'après l'exemple de Libanios", *Plekos*, 1, 1998/1999 (*cf.* http://www.plekos.uni-muenchen.de/98,99/amalosse.html); PONCE, María Jesús, „Menandro Rétor y el discurso imperial", *Habis*, 29, 1998, pp. 221–232; WARE, Catherine, „The Lies the Poets Tell. Poetry in Prose Panegyrics", in *The Poetics of Late Latin Literature*, Jaś and Jesús Hernández Lobato (ed.), Oxford University Press, New York, 2017, pp. 345–369.

[8] GALLETIER, Édouard, *Panégyriques latins*, I, *I–V*, Paris, 1949; II, *Les panégyriques constantiniens (VI–X)*, Paris, 1952; III, *XI–XII*, Paris, 1955.

[9] Menționăm următoarele ediții şi traduceri consultate de noi: *From Caesar to Augustus. A speech of thanks to the Emperor Julian given by Claudius Mamertinus (on the occasion of his*

cel al istoricilor, care au găsit în aceste *encomia* numeroase informații necesare reconstituirii evoluției complexe (politice, sociale, economice, fiscale, etno-demografice, militare, culturale) a Imperiului Roman între sfârșitul secolului al III-lea și 389[10]. Un loc aparte îl ocupă ideologia imperială, cu elementul său central – natura

elevation to the Consulate) (1 Jan., 362). Latin Panegyric XI (3) (Claudii Mamertini gratiarum actio de consulato suo Iuliano Imp.), translated by Marna M. Morgan with notes and introduction by Samuel N. C. Lieu, *in The Emperor Julian. Panegyric and Polemic. Claudius Mamertinus, John Chrysostom, Ephrem the Syrian*, edited by Samuel N. C. Lieu, second edition, Liverpool University Press, Liverpool, 1989, pp. 1–38; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *Der Panegyricus des Jahres 310 auf Konstantin der Grossen*, Übersetzung und historisch-philologischer Kommentar, Stuttgart, 1990; idem, Panegyrici Latini. *Lobreden auf römische Kaiser*, Lateinisch und deutsch, Eingeleitet, übersetzt und kommentar, I, *Von Diokletianus bis Konstantin*, Darmstadt, 2008; II, *Von Konstantin bis Theodosius*, Darmstadt, 2014; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *In Praise of Later Roman Emperors. The* Panegyrici Latini, introduction, translation, ad historical commentary with the Latin text of R. A. B. Mynors, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1994 (First Paperback Printing 2015); LASSANDRO, Domenico, MICUNCO, Giuseppe, *Panegirici Latini*, Torino, 2000 (toate trimiterile noastre se fac la această ediție); Mamertin, *Panégyriques de Maximien (289 et 291)*, texte établi et traduit par Édouard Galletier, introduction et notes par Odile Ricoux, deuxième tirage, Paris, 2002; Claudio Mamertino, *Panegírico (*Gratiarum actio*) al Emperador Juliano*, introducción, edición, traducción y comentario M.ª Pilar García Ruiz, Pamplona, 2006; de TRIZIO, Maria Stella, *Panegerico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (*Panegyrici Latini *2 [10])*, Bari, 2009; Nazario, *Panegirico in onore di Costantino*, a cura di Carmela Laudani, Bari, 2014; Anonimo, *Il Panegirico del 307 per Massimiano e Costantino*, a cura di Teresa Bucci, Bari, 2015. Pentru alte ediții și traduceri integrale sau parțiale, precum și despre bibliografia recentă asupra *corpus*-ului, vezi LASSANDRO, Domenico, *op. cit.*, pp. 40–43; WARE, Catherine, „Panegyric and the Discourse of Praise in Late Antiquity", *JRS*, 109, 2019, pp. 291–304.

[10] *E.g.*: LASSANDRO, Domenico, Sacratissimus Imperator. *L'immagine del* princeps *nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000, pp. 33–144; idem, *op. cit.*, in *Panegirici Latini*, pp. 15–38; FORMISANO, Marco, „*Speculum principis, speculum oratoris*. Alcune considerazioni sui *panegyrici latini* come genero letterario", in ***Amicitiae templa serena.*** *Studi in onore di Giuseppe Aricò*, I, Luigi Castagna e Chiara Riboldi (a cura di), Milano, 2008, pp. 581–599; HARTMANN, Udo, *op. cit.*; SANCHO GÓMEZ, Miguel Pablo, *Guerra y política en el Imperio Romano de Occidente (337–361). Usurpadores, bárbaros, y querellas dinásticas: los problemas del Imperio en Occidente después de Constantino el Grande*, Editorial Académica Española, 2011, pp. 47–49; CAÑZAR PALACIOS, José Luis, „Tortura y castigo en los panegíricos latinos", in *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XIX Convegno Internazionale (Organizzare Sorvegliare Ponire. Il controllo dei corpi e delle menti nel diritto della Tarda Antiquità, Spello-Perugia 25–27 giugno 2009). In memoria di Franca de Marini Avonzo*, Perugia, 2013, pp. 203–227; CHAUVO, Alain, *Les «barbares» des Romains. Répresentations et confrontations*, études réunies par A. Becker, H. Huntzinger, C. Freu, O. Huck, Metz, 2016, pp. 365–376; BALBO, Andrea, „Some Thoughts on the Image of Rome in Late Antique Authors: Ausonius, Symmachus, the Panegyrists", *Horizons*, 8/1, 2017, pp. 27–45, în special pp. 32–35, 38–39; ALBANA, Mela, „Eumenio, un retore direttore di dipartimento *ante litteram*", in Amicitia res plurimas continet. *Omaggio a Febronia Elia*, Mela Albana e Cristina Soraci (a cura di), Acireale-Roma, 2018, pp. 17–37; MARANESI, Alessandro, „An Emperor for all Seasons – Maximian and the Transformation of His Political Representantion", in *Imagining Emperors in the Later Roman Empire*, Diederik W. P. Burgersdijk and Alan J. Ross (ed.), Leiden-Boston, 2018, pp. 63–82, în special pp. 63–74 (*The Pagan Enemy of the Barbarians*), 77–79 (*When Maximian Fell into Ruin*); WARE, Catherine, „Constantine, the Tetrarchy, and the Emperor Augustus", in *ibidem*, pp. 113–136; BURGERSDIJK, Diederik, „Constantine's Son Crispus and His Image in Contemporary Panegyrical Accounts", in *ibidem*, pp. 137–157, în special pp. 144–148. Vezi și *infra*.

divină a împăratului. Bibliografia problemei e destul de consistentă[11], însă putem adăuga discuției un aspect semnalat în exegeză, dar încă necercetat sistematic, anume raportul dintre *princeps* și elementele naturii[12].

Înainte de a analiza acest aspect, se impun făcute observații preliminare. Prima: asemenea altor „canale de propagandă", cum ar spune unii învățați, sau, cu o sintagmă alternativă, preferată de cei pentru care termenul propagandă e neadecvat vremurilor antice, precum alte „instrumente de comunicare" – literară, epigrafică, monumentală, artistică, numismatică[13] –, panegiricile crează și

[11] *E.g.*: BÉRANGER, Jean, „L'expression de la divinité dans les Panégyriques Latins", *MH*, 27/4, 1970, pp. 242–254; MacCORMACK, Sabine G., *op. cit.*; RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel José, „Las «virtudes» del emperador Constantino", *SHHA*, 2–3, 1984–1985, pp. 242–243; idem, *Propaganda política y opinión pública en los panegíricos latinos del Bajo Imperio*, Salamanca, 1991, pp. 26–30; SAYLOR RODGERS, Barbara, „Divine Insinuation in the «Panegyrici Latini»", *Historia*, 35/1, 1986, pp. 69–104; L'HUILLIER, Marie-Claude, *L'empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains 3e et 4e siècles*, Besançon, 1992, *passim*; TANTILLO, Ignazio, *op. cit.*, pp. 999–1006; LASSANDRO, Domenico, Sacratissimus Imperator…, pp. 95–102; idem, „La legittimazione religiosa dell'auctoritas imperiale di Costantino nei Panegirici", *C&C*, 10, 2015, pp. 213–224; RICOUX, Odile, „Introduction", in Mamertin, *op. cit.*, pp. XXIX–XXXVIII; LAGIOIA, Alessandro, „L''epifania' di Giuliano in Illiria e il Palladio (*Paneg.* 11,6,4)", *InvLuc*, 26, 2004, pp. 123–137; CAÑZAR PALACIOS, José Luis, „Algunas consideraciones sobre la *ambiguitas* religiosa en el s. IV d. C. los discursos de Claudio Mamertino y Pacato", *Klio*, 91/1, 2009, pp. 443–457; LA BUA, Giuseppe, „*Laus deorum* e strutture inniche nei Panegirici latini di età imperiale", *Rhetorica*, XXVII/2, 2009, pp. 142–158; MAROTTA, Valerio, *op. cit.*, pp. 182–184; ROBERTO, Umberto, *Diocleziano*, Roma, 2014, pp. 60–63; LOPETEGUI, Guadalupe, „Retórica e imagen imperial en la obra de los epitomadores y panegiristas del siglo IV", *Veleia*, 32, 2015, pp. 63–82; MARANESI, Alessandro, *Vincere la memoria, costruire il potere. Costantino, i retori, la lode dell'autorità e l'autorità della lode*, Milano, 2016, pp. 84–96, 124–132, 184–186; HOSTEIN, Antony, „Le *Panégyrique latin* VII (6) ou l'éloge de la *pietas* de Constantin", *in Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Laurent Gouchard, Andreas Gutsfeld et François Richard (éd.), Nancy-Paris, 2016, pp. 35–48; TOMMASI MORESCHINI, Chiara O., „Coping with the Ancient Gods, Celebrating Christian Emperors, Proclaiming Roman Eternity: Rhetoric and Religion in Late Antique Latin Panegyrics", in *Emperors and the Divine…*, pp. 177–209; ROCCO, Marco, „Ottaviano Augusto nella panegirista tardoantica. Dal *deus praesens* latino-ellenistico alla teologia politica cristiana", *Athenaeum*, 105/1, 2017, pp. 153–186.

[12] MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, p. 89 (nota 44), 112 (nota 35), 134 (nota 9); LASSANDRO, Domenico, *in ibidem*, p. 226 (nota 17), 312 (nota 57), 370 (nota 49), 374 (nota 53); NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 378, nota 143; RICOUX, Odile, in Mamertin, *op. cit.*, pp. 32–33, nota 51; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *in* Panegyrici Latini…, I, pp. 230, 251; II, p. 206, 208; de TRIZIO, Maria Stella, *in Panegerico di Mamertino…*, pp. 115, 116–120; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 343, 373–374.

[13] *Pan.*, XII [2], 44, 4–5; NOREÑA, Carlos F., „The Communication of the Emperor's Virtues", *JRS*, 91, 2001, pp. 146–168; idem, *Imperial Ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power*, Cambridge-New York, 2011; *Faces of Power. Imperial Portraiture on Roman Coins*, Nicholson Museum, Sydney, 2006; CADENAS GONZÁLEZ, Alejandro, Restitutor rei publicae*: acercamientos a la imagen del poder imperial en la Antigüedad Tardía*, Trabajo fin de Máster en Humanidades. Curso 2009/2010 – 2010/2011, Universidad Carlos III de Madrid (https://www.academia.edu/2517360/Restitutor_Rei_Publicae); Dicere laudes. *Elogio, comunicazione, creazione del consenso. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 23–25 settembre 2010*, Gianpaolo Urso (a cura di), Pisa, 2011; MANDERS, Erika, *Coining Images of Power. Patterns in the*

difuzează un program politic, o istorie „oficială" și o imagine idealizată a împăratului[14]; oratorul Latinus Pacatus Drepanius era convins că *panegyricus* constituia chiar sursa primară de inspirație a celorlalte mijloace de comunicare[15]. Este ceea ce studiile recente dedicate strategiilor persuasive și tehnicilor de promovare ale discursului politic în Antichitatea greco-romană numesc comunicare de tip *top-down* – valorizarea, promovarea puterii printr-un sistem mediatic (genuri literare, artă, epigrafie, monede, *diptycha*); cu aplicabilitate strictă la *encomia*, Guy Sabbah o numea „communication descendente, allant de l'empereur et de la Cour vers la classe politique et, au moins dans une faible mesure, vers les soldats et les civils de la base"[16]. Fenomenul are și reciprocă, determinată de preocuparea constantă a suveranilor de a realiza consensul dintre putere și provincii[17]. Din acest punct de vedere, panegiricele transmit adeziunea reprezentanților societății gallo-romane, a celei din Roma și Constantinopolis la ideatica propusă de Curte[18].

Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–235, Leiden-Boston, 2012; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 19–29.

[14] WARMINGTON, B. H., „Aspects of Constantinian Propaganda in the Panegyrici Latini", *TAPhA*, 104, 1974, pp. 371–384; CHRISTOL, Michel, „Panégyriques et revers monétaires: l'empereur, Rome et les provinciaux à la fin du IIIe siècle", *DHA*, 2, 1976, pp. 421–434; ELLIOTT, Thomas G., „The Language of Constantine's Propaganda", *TAPhA*, 120, 1990, pp. 349–353; RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel J., *op. cit.*; L'HUILLIER, Marie-Claude, *op. cit.*; PÉREZ SÁNCHEZ, Dionisio, RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel, „Panegírico y ciudad: tradición y control ideológico en la Antigüedad Tardía", *SHHA*, 21, 2003, pp. 223–245; BRUZZONE, Antonella, „Retorica e communicazione politica: i *Panegyrici Latini*", *Nuova Secondaria*, XXV/6, 2008, pp. 50–53; LJUBOMIROVIĆ, Irena, „Latin panegyrics used for imperial propaganda as exemplified by Constantine the Great", *Teme*, 39/4, 2015, pp. 1419□1434; LOPETEGUI, Guadalupe, *op. cit.*, pp. 63–64, 72–83; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 25–29; POHLMANN, Janira Feliciano, „A "Idade de Ouro" promovida por Graciano nos panegírico de Quinto Aurélio Símaco Eusébio (século IV d.C.)", in *Corrupção, crimes e crises na Antiguidade*, Semíramis Corsi Silva, Carlos Eduardo da Costa Campos (org.), Rio de Janeiro, 2018. Vezi și *infra*.

[15] *Pan.*, XII [2], 47, 6: *Ad me longinquae convenient civitates, a me gestarum ordinem rerum stilus omnis accipiet, a me argumentum poetica, a me fidem sumet historia*.

[16] SABBAH Guy, „De la Rhétorique à la communication politique: les Panégyriques latins", *BAGB*, 43, 1984, p. 378; MARANESSI, Alessandro, *op. cit.*, p. 25; WARE, Catherine, *op. cit.*, in *Imagining Emperors…*, pp. 132–134.

[17] ANDO, Clifford, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley-Los Angeles-London, 2000, în special part II. Consensus *and Communication*, pp. 73–273; HURLET, Frédéric, „Le *consensus* et la *concordia* en Occident (Ier–IIIe siècles apr. J.-C.). Réflexions sur la diffusion de l'idéologie impériale", in *Idéologies et valeurs civiques dans le Monde Romain. Hommage à Claude Lepelley*, textes réunis par Hervé Inglebert, Paris, 2002, pp. 163–178, în special pp. 170–176; FERNÁNDEZ ARDANAZ, Santiago, GOZÁLEZ FERNÁNDEZ, Rafael, „El *consensus* y la *auctoritas* en el acceso al poder del emperador Septimio Severo", *A&Cr*, XXIII, 2006, pp. 12–37, în special pp. 32–37; LOBUR, John Alexander, Consensus, Concordia*, and the Formation of Roman Imperial Ideology*, New York-London, 2008.

[18] RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel J., *op. cit.*; MARANESI, Alessandro, „Formazione del consenso e panegirici all'epoca dell'imperatore Giuliano", *RIL*, 145, 2011, pp. 43–55; idem, „Retorica e *Consensus* e *virtutes* nella prima età costantiniana", *Aevum*, 87/1, 2013, pp. 99–112; idem, „Scuola, retorica e consenso nella città tardoantica. A proposito di una recente pubblicazione", *MedAnt*, XVII/2, 2014, pp. 661–668; ANTIQUEIRA, Moisés, „Elites locais, influências imperiais: Eumênio, Ausônio e as relações políticas nas Gálias do século IV d.C.", in *Corrupção, crimes e crises na Antiguidade*...

În termenii studioşilor în teoria şi practica discursului politic, este vorba despre comunicare de tip *bottom-up* sau, după Guy Sabbah, de „communication ascendente, en élevant vers l'empereur l'écho diplomatique de certaines des aspirations des milieux qui n'entretenaient pas ou plus de rapports étroits avec la Cour et avaient donc besoin d'un médiateur pour se faire entendre"[19]. Aceleiaşi paradigme a comunicării binare îi răspunde, cum vom vedea, şi motivul retoric al raportului dintre suveran şi natură.

A doua observaţie: împăratul pe care-l glorifică panegiriştii este o existenţă cvasi-aniconică. Fizic[20], el se identifică mai ales prin frumuseţea excepţională[21], dovadă certă a statutului său divin (*tam pulchra forma est quam certa divinitas*)[22] şi a nobleţei caracterului[23]. Această *pulchritudo* deosebită, sursă de prestigiu a puterii (*conspicua commendat imperium*)[24], este specifică suveranilor legitimi, fiind absentă uzurpatorilor[25]. Ea se reflectă în maiestatea corpului (*quae totius corporis circumfusa maiestas*)[26] inspirând veneraţie şi recunoştinţă (*haec veneranda pariter et grata maiestas praestringit simul*)[27], în chipul care exprimă stăpânire de sine şi sobrietate (*vultus immobilis et serius*)[28], în capul nimbat de *lux* (*illa lux divinum verticem claro orbe complectens*)[29] sau de coiful radiind de aur şi nestemate (*auro*

[19] SABBAH, Guy, *op. cit.*; MARANESI, Alessandro, *Vincere la memoria, costruire il potere…*, p. 26; WARE, Catherine, *op. cit.*

[20] Sunt puţine referinţe la aspectul fizic al suveranului: *Pan.*, VII [6], 4, 3 (Constantius-Constantinus): *Inde est quod tanta ex illo in te formae similitudo transivit, ut signante Natura vultibus tuis impressa videatur*; IX [12], 4, 3 (Constantinus): *tantus ac talis*; X [4], 34, 1 (Constantinus): *forma… pudoris ornatrix*.

[21] *Pan.*, VI [7], 3, 4; 6, 4–5 (6, 5: *divina species*); VII [6], 16, 9: *venerabilis forma*; 21, 6: *pulcherrimus*; IX [12], 7, 5: *pulcherrima forma*; X [4], 34, 4; XII [2], 3, 6: *forma divina*; 6, 2–3 (6, 3: *augustissima species*); 7, 1; BELLONI, Gian Guido, „La belezza divinizzante nei Panegirici e nei ritratti monetali di Costantino", *in Contributi dell'Istituto di Storia Antica dell'Università del Sacro Cuore*, 7, 1981, pp. 213–222; LASSANDRO, Domenico, Sacratissimus imperator …, pp. 91–92; NERI, Valerio, *La bellezza del corpo nella società tardoantica. Rappresentazioni visive e valutazioni estetiche tra cultura classica e cristianesimo*, Bologna, 2004, în special pp. 109–160; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, pp. 80, 92–98; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, pp. 396–399; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 181–182.

[22] *Pan.*, VII [6], 17, 3–4; 21, 6: *cum tu* /Constantinus/ *sis, ut ille* /Apollo/*, iuvenis et laetus et salutifer et pulcherrimus, imperator*; XII [2], 6, 3.

[23] *Pan.*, II [10], 3, 2; VII [6], 17, 2–4; X [4], 34, 1.

[24] *Pan.*, XII [2], 6, 3; 7, 1.

[25] Vezi portretul lui Maxentius – *Pan.*, IX [12], 4, 3: *despectissimae parvitatis, detortis solutisque membris, nomine ipso abusiva appellatione mutilato*; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 300–301, notele 24–26; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I, p. 269; MOUCHOVÁ, Bohumila, „Das Bild des Usurpators in der Preisrede des Pacatus", in *Graecolatina Pragensia*, XIX/ 2002 (In laudem aut vituperationem. *Zur panegyrischen Literatur von der Antike bis zur Barockzeit*), 2004, pp. 63–71. Vezi şi *infra*.

[26] *Pan.*, IX [12], 19, 6.

[27] *Pan.*, VII [6], 17, 1.

[28] *Pan.*, VI [7], 6, 5.

[29] *Pan.*, II [10], 3, 2.

gemmisque radiantem)[30], în fruntea degajând *gravitas*[31], în vocea calmă (*in ore tranquilitas*)[32], în chipul emanând *dignitas*[33] şi mai ales în ochii strălucitori (*fulgor oculorum*)[34], care impun respect (*veneratio*) ori aruncă asupra inamicului fulgerul nimicitor (*iniquus fulgor*) al maiestăţii imperiale (*maiestatis tuae fulmen intenderas*)[35]. Din acest punct de vedere, panegiriştii urmează tendinţele filosofico-religioase specifice epocii, pe care le ornează cu inflexiuni stoico-platoniciene ori împrumuturi din Homer, Ennius, Cicero, Vergilius, Ovidius sau Plinius cel Tânăr[36]; este vorba de înlocuirea vechii paradigme a dualismului corp-suflet în favoarea celui din urmă, pe de o parte, şi, pe de alta, de conceperea divinităţii ca un principiu universal, ca o realitate diafană, abstractă, incognoscibilă, aproape imposibil de redat printr-un limbaj vizual[37]: *caelestia sub oculos hominum venire non soleant, quod crassam et caligantem aciem simplex illa et inconcreta substantia naturae tenuis eludat*, spunea în 321 Nazarius în *panegyricus dictus Constantino imperatori*[38]; *neque enim quia se divina mortalibus dedignantur fateri*, arăta şi Latinus Pacatus Drepanius în 389 în *panegyricus dictus Theodosio imperatori*[39]. În context, împăratul, deşi un *deus / numen praesens*[40], rămâne o existenţă mai

[30] *Pan.*, VI [7], 6, 2; X [4], 29, 5: *fulget nobilis galea et corusca luce gemmarum divinum verticem monstrat*. Motivul coifului care străluceşte şi la Claud., *Fesc.*, III, 1–2 (FUOCO, Ornella, in Claudio Claudiano, *Fescennina dicta Honorio Augusto e Mariae*, Bari, 2013, pp. 136–137). Despre acest tip de coif, vezi BIANCHI, Barbara, MUNZI, Massimiliano, „L'elmo-diadema. Un'insegna tardoantica di potere tra Oriente e Occidente", *MEFRA*, 118/1, 2006, pp. 297–313, în special pp. 297–298.

[31] *Pan.*, VII [6], 4, 4; X [4], 34, 4. Despre *gravitas* ca seriozitatea exterioară, *cf.* HELLEGOUARC'H, J., *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris, 1972, p. 281, 290; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, pp. 396–399.

[32] *Pan.*, VII [6], 4, 4.

[33] *Pan.*, IX [12], 19, 6.

[34] *Pan.*, VII [6], 4, 4; 17, 1; IX [12], 19, 6.

[35] *Pan.*, IV [8], 13, 1; 15, 6; IX [12], 5, 4; 9, 6; X [4], 5, 1; 5, 4; XI [3], 6, 4; XII [2], 22, 1. Vezi şi Amm., XV, 8, 16 (despre Iulianus): *oculos cum venustate terribiles*.

[36] NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 16–19; RICOUX, Odile, in Mamertin, *op. cit.*, *passim*; REES, Roger, „Praising in Prose: Vergil in the Panegyrics", in Romane memento. *Virgil in the Fourth Century*, Roger Rees (ed.), London, 2004, pp. 33–46; de TRIZIO, Maria Stella, „Un' eco virgiliana nel Panegirico di Mamertino del 289 d.C.", *InvLuc*, 27, 2005, pp. 155–168, în special pp. 175–168; idem, *in Panegirico di Mamertino…*, *passim*; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *in* Panegyrici Latini…, I–II, *passim*; GARCÍA RUIZ, M.ª Pilar, "Rethinking the political role of Pliny's *Panegyricus* in the *Panegyrici Latini*", *Arethusa*, 46, 2013, pp. 195–216; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, *passim*; BUCCI, Teresa, *op. cit.*, *passim*. Pentru Cicero în literatura târzie, cf. GASTI, Fabio, „Aspetti della presenza di Cicerone nella tarda antichità latina", *in Cicerone nella cultura antica. Atti del VII Simposio Ciceroniano. Arpino 8 maggio 2015*, Paolo De Paolis (a cura di), Cassino, 2016, pp. 27–54.

[37] Pentru aceste două probleme, vezi *A History of Mind and Body in Late Antiquity*, Anna Marmodoro and Sophie Cartwright (ed.), Cambridge, 2018; *Perception of the Body and the Sacred Space in Late Antiquity and Byzantium*, Jelena Bogdanović (ed.), London and New York, 2018.

[38] *Pan.*, X [4], 14, 2.

[39] *Pan.*, XII [2], 39, 5.

[40] *Pan.*, II [10], 1, 1–4; 2, 1; 2, 3; 4, 2; 7, 5–6; 10, 2; 13, 3–4; III [11], 2, 3–4; 3, 3; 3, 6–7; 10, 5; 11, 1; 16, 2; V [9], 8, 1; VI [7], 8, 2; 8, 4; 11, 3; VII [6], 2, 5; 11, 3; 22, 1; IX [12], 2, 4; 3, 1; 4, 4; 19, 6; X [4], 7, 3 etc.

degrabă ascunsă[41]: *o vere caeca barbaria, quae in illo vultu signa principis non videris*, afirma Nazarius[42]. În acord cu opiniile a numeroşi exegeţi anteriori, printre care un merit aparte îl are Marie-Claude L'Huillier, putem afirma că, făcând *laudatio* a suveranului, punându-şi abilitatea de a vorbi în slujba exaltării faptelor şi virtuţilor acestuia, obiectivul panegiriştilor este de a valoriza funcţia imperială, nu pe deţinătorul ei, *princeps* încarnând o valoare, nu o persoană, o idealitate, nu o individualitate, o abstracţiune, nu un corp vizibil[43]. Aceluiaşi principiu îi răspunde şi evidenţierea capacităţii împăraţilor de a colabora cu natura sau de a o supune.

2. *PRAESENTIA UBIQUE, CELERITAS* ŞI CONTROLUL UNIVERSULUI NATURAL DE CĂTRE ÎMPĂRAT

Fenomenul dominării spaţiului natural de către suveran se circumscrie temei universale a puterii şi victoriei cosmocratice a suveranului, definită de cercetarea modernă prin termenul *kingship*[44]. Ea se întâlneşte în literatura şi istoriografia latină din epoca imperială timpurie[45], în Antichitatea târzie devenind un element cvasi-obligatoriu al conţinutului discursurilor celebrative[46]. În acest din urmă

[41] Pasajul din *Pan.* XII [2], 21, 5 referitor la „vizibilitatea" lui Theodosius I (*at noster hic omnibus spectandus offertur, nec magis communem hunc diem atque solem quam nostrum imperatorem videri licet*) trebuie înţeles în sensul accesibilităţii acestuia populaţiei Romei în comparaţie cu izolarea voită a altor împăraţi (21, 2–5).

[42] *Pan.*, X [4], 18, 4.

[43] SEAGER, Roger, „Some Imperial Virtues in the Latin Prose Panegyrics. The Demands of Propaganda and the Dynamics of Literary Composition", in *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, F. Cairns (ed.), IV, Liverpool, 1984, pp. 129–165; L'HUILLIER, Marie-Claude, „La figure de l'empereur et les virtus impériales. Crise et modèle d'identité dans les *Panégyriques latins*", *in Les grandes figures religieus. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité (Besançon, 25–26 avril 1984)*, Paris, 1986, pp. 529–583; idem, *L'empire des mots…*, *passim*, în special pp. 77, 111–112, 135; RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel J., *op. cit.*, pp. 77–110; RICOUX, Odile, in Mamertin, *op. cit.*, *passim*; GARCÍA RUIZ, M.ª Pilar, „La evolución de la imagen política del emperador Juliano a través de los discursos consulares: Mamertino, *Pan.* III [11] y Libanio", *Minerva*, 21, 2008, pp. 137–153, în special pp. 139–140, 142–150; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I–II, *passim*; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 84–85; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 110–121; WARE, Catherine, „The *Severitas* of Constantine: Imperial Virtues in *Panegyrici Latini* 7(6) and 6(7)", *JLA*, 7/1, 2014, pp. 86–109; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, *passim*; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, *passim*.

[44] Vezi HEKSTER, Olivier, FOWLER, Richard (eds.), *Imaginary Kings. Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome*, Stuttgart, 2005; ARENA, Patrizia, *Feste e rituali a Roma. Il principe incontra il popolo nel Circo Massimo*, con una prefazione di Mario Pani, Bari, 2010, pp. 200–208; PEPPARD, Michael, *The Son of God in the Roman World. Divine Sonship in Its Social and Political Context*, Oxford–New York, 2011; CAMPBELL, Brian, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, Chapel Hill, 2012; *Global Medieval. Mirrors for Princes Reconsidered*, edited by Regula Forster and Neguin Yavari, Boston-Cambridge, 2015.

[45] *E.g.*: Ovid., *Fast.*, I, 286; Sen., *Cons. ad Polyb.*, 12, 4; 14, 1; Mart., IX, 1, 4; Suet., *Aug.*, 94, 7.

[46] Mend. Rhet., 374.5–15; 377.20.

interval istoric, apare în scrierile lui Lucius Ampelius (?)[47], Eusebius de Caesarea[48], Themistios[49], Symmachus[50], Claudius Claudianus[51], Sidonius Apollinaris[52], dar transpare și din texte epigrafice sau reprezentări monetare[53].

Și pentru panegiriști, controlul universului fizic de către împărați este parte a *imperium*-ului cosmocratic exercitat în temeiul originii lor divine (*immortalis/ divina origo*)[54] și al înzestrării lor cu două calități indisolubil legate, proprii doar zeilor, anume *ubicuitatea* și *mobilitatea*. Motivul omniprezenței liderului cu aspirații cvasimonarhice apare la sfârșitul Republicii, în literatura din epoca imperială fiind strâns legat de persoana suveranului[55]. Este întâlnit și în surse târzii[56], în *Panegyrici Latini* provenind din *gratiarum actio* a lui Plinius[57], dar îmbogățit cu ecouri homerice sau vergiliene. Posedând o maiestate (*maiestas*), o voință (*voluntas*) și o putere (*dicio*) înrudite și de aceeași autoritate cu ale nemuritorilor, pe temeiul cărora aceștia guvernează întreaga lume (*totus mundus*) și controlează lucrurile divine și umane (*divina atque humana*)[58], aflați într-un dialog intim și privilegiat (*consilium*, *instinctus*) cu divinitatea[59], cu asistența (*auxilium*)[60] căreia conduc totul (*quo regis omnia*)[61], *principes* cunosc tainele cerului și secretele naturii[62], *gesta* lor pământeană fiind o imitație a celei a puterilor cerești[63].

[47] Amp., *Liber memorialis*, 1, 2: principele are putere peste *elementa mundi quattuor: ignis* (*caelum*), *aqua*, *aer*, *terra*; ANDO, Clifford, *op. cit.*, p. 334.

[48] STEPHENSON, Paul, *op. cit.*, pp. 35–39.

[49] Them., *Or.* 10, 133.

[50] Symm., *Or.* II, 4; 23–24; 26; *Or.* III, 9.

[51] Claud., *3 cons. Hon.* 106–107; 122–123; 203; 210–211; *cons. Manl. Theod.*, 50–53 etc.

[52] Sid. Apoll., *Carm.* II, 93; 5, 42–47.

[53] CECCONI, Giovanni Alberto, „Diocleziano e la religione", in *Diocleziano: la frontiera giuridica dell'impero*, Werner Eck, Salvatore Puliatti (a cura di), Pavia, 2018, pp. 45–47 (*Poteri cosmici, Sole e luce*).

[54] *Pan.*, II [10], 2, 3; III [11], 3, 7.

[55] ANDO, Clifford, „The Space and Time of Politics in Civil War", in *Communication Public Opinion in the Roman Republic*, Cristina Rosillo-López (ed.), Stuttgart, 2019, pp. 175–188.

[56] De exemplu: Eus., *Triak.*, 3, 4: „din înaltul său, /Constantinus/ străbate el toată fața lumii, fiind prezent pretutindeni și nelăsând să-i scape nimic".

[57] Plin., *Pan.*, 80, 3: *O vere principis atque etiam dei curas… postremo velocissimi sideris more omnia invisere omnia audire, et undecumque invocatum statim velut adesse et adsistere!*

[58] *Pan.*, IV [8], 4, 1: *illa Iovis et Herculis cognata maiestas in Iovio Herculioque principibus*; 20, 3: *voluntas*; V [9], 15, 3: *eorum… voluntates summi patris sequatur auctoritas, cuius nutum promissionem confirmantis totius mundi tremor sentit*; VI [7], 12, 4: *ingenita maiestas*; XI [3], 28, 5: *altissimum illum… deum, qui ditione perpetua divina atque humana moderatur… eius nutu mundum tremescere*; XII [2], 18, 4: *maiestatis tuae participi deo*; L'HUILLIER, Marie-Claude, *op. cit.*, pp. 373–374.

[59] *Pan.*, IX [12], 2, 5: *habes profecto aliquod cum illa mente divina… secretum*; 4, 1: *dic, quaesto, quid in consilio nisi divinum numen habuisti?*; 4, 5: *divino consilio, imperator, hoc est tuo*; 11, 4: *divino monitus instinctu*; X [4], 17, 1: *divino instinctu* etc.; TANTILLO, Ignatio, *op. cit.*, pp. 1005–1006, nota 49.

[60] *Pan.*, II [12], 4, 2; X [4], 19, 3; XII [2], 18, 4.

[61] *Pan.*, X [4], 17, 1.

[62] *Pan.*, XII [2], 19, 2: *conscius… caelestis arcani et naturalium depositorum*.

[63] *Pan.*, III [11], 3, 8: *parentes deos videamus imitari*.

Ca și zeii, ei sunt ubicui. Iuppiter, *rector caeli*[64], arăta Mamertinus în 291 în *genethliacus Maximiani Augusti*, deși ocupă cel mai înalt punct al cerului (*summum caeli verticem teneat*), situat deasupra norilor și vânturilor (*supra nubila supraque ventos sedens*), într-o lumină eternă (*in luce perpetua*), infuzează întregul univers cu mintea sa divină (*numen tamen eius ac mentem tot infusam esse mundo*)[65]; *hic mundus Iovis esse plenus*, spunea și oratorul Eumenius în 298 în *pro instaurandis scholis oratio*, parafrazând un vers vergilian din *Ecloga III*[66]. Și împărații, aflați într-o condiție de putere superioară (*arduus fastigium*) oricărei existențe umane[67], au în puterea lor „soarta lumii" (*totius orbis fata suspicere*)[68] și a umanității (*rebus humanis fata decernere*[69]; *nostri… cura*[70]). Ei supraveghează nu numai universul antropologic – orașe (*urbes*, *civitates*), popoare (*nationes*), provincii (*provinciae*), castre (*castra*) și frontiere (*limites*)[71], ci și pe cel fizic – pământurile (*terrae*), mările (*maria*), fluviile (*flumina*), munții (*montes*) și țărmurile (*litora*) diseminate pe întinsul Imperiului roman[72]. Chiar aflați într-o regiune interioară ori într-un palat[73], ei își fac simțită prezența peste tot[74], întrucât întreaga lume le aparține[75]. *Omnes terras omniaque maria plena esse vestri*, spunea oratorul Mamertinus în 291[76]. Prin urmare, împăratul domnește peste un stat sinonim cu însuși *mundus*[77],

[64] *Pan.*, III [11], 11, 6.

[65] *Pan.*, III [11], 14, 2; vezi și VIII [5], 10, 2: *divina illa mens, quae totum mundum hunc gubernat*.

[66] *Pan.*, III [11], 14, 4; *cf.* Ver. *Ecl.* III, 60: *Ab Iove principium Musae, Iovis omnia plena*; GALLETIER, Édouard, *Panégyriques latins*, I, p. 63, nota 1; MICUNCO, Giuseppe, *in Panegirici Latini*, pp. 118–119, nota 46; RICOUX, Odile, *in* Mamertin, *op. cit.*, pp. XXXV, 74 (nota 58); MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *in* Panegyrici Latini…, I, p. 227; de TRIZIO, Maria Stella, *in Panegirico di Mamertino…*, p. 87.

[67] *Pan.*, II [10], 3, 3: *in tam arduo humanarum rerum stare fastigio*; VII [6], 2, 4: *summo gradu et supra humanarum rerum fata*.

[68] *Pan.*, II [10], 3, 3; vezi și VI [7], 10, 3: *qua sustentata fuerat destra tua*.

[69] *Pan.*, VI [7], 14, 1.

[70] *Pan.*, IX [12], 2, 5.

[71] *Pan.*, II [10], 3, 3–4; III [11], 13, 4; V [9], 20, 2; VI [7], 12, 6; VIII [5], 2, 6; 14, 5.

[72] *Pan.*, II [10], 3, 3: *ex quo veluti terras omnes et maria despicias*; III [11], 13, 4: *tot circumiecta Romano imperio flumina montes litora vocant*; V [9], 20, 2–3; 21, 1; TRAINA, Giusto, „Mapping the New Empire: A Geographical Look at the Fourth Century", in *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End of Unity?*, Roald Dijkstra, Sanne von Poppel, Daniëlle Sloojtes (ed.), Leiden, 2015, pp. 49–51.

[73] *Pan.*, III [11], 14, 1; 14, 3; X [4], 3, 1.

[74] *Pan.*, III [11], 13, 5: *neque enim pars ulla terrarum maiestatis vestrae praesentia caret, etiam cum ipse abesse videamini*; 14, 3: *divinitatem vestram ubique versari*; IV [8], 15, 6: *demens qui nesciebat… ubique vim vestrae divinitatis esse, ubi vultus vestri, ubi signa colerentur*; TANTILLO, Ignazio, *op. cit.*, p. 999.

[75] *Pan.*, III [11], 13, 4: *orbis*; IV [8], 3, 2: *orbis vester*; 20, 5: *Omnia… vestra sunt quae digna sunt vobis, et inde est quod consulere singulis aequaliter licet, cum universa teneatis*.

[76] *Pan.*, III [11], 14, 3.

[77] *Pan.*, IV [8], 4, 1; VII [6], 21, 5; VIII [5], 10, 2; X [4], 12, 3; RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel J., *op. cit.*, pp. 69–74. Ideea este întâlnită și în alte surse târzii: vezi *Descriptio totius mundi*, II: *deinde omnem Romanorum terram, quot sint in omni mundo provinciae*; *SHA*, *Pesc. Nig.*, VIII, 2: *imperium mundi*; *Prob.*, XX, 4; Merob., *Pan.* II, 130 etc.

care are predominanță absolută nu doar asupra omenirii, ci și a pământului și mării (*Romana res plurimum terra et mari valuit*)[78]; aceasta înseamnă că *princeps* este *rerum potens* și *terrarum hominumque dominus*[79], iar suveranitatea lui e cosmocratică – *totius mundi regna*, cum specifica un orator anonim într-un *panegyricus* rostit în cinstea lui Constantinus în 310 la Augusta Treverorum[80]. Insistând, așadar, asupra ubicuității ca atribut propriu deținătorilor puterii suverane – divinitatea și împăratul –, autorii acestor elogii au transformat, cum observa Ignazio Tantillo, o simplă „metaforă" plinian într-o componentă esențială a ideologiei imperiale[81].

Omniprezența se află în strânsă conexiune cu mobilitatea neîncetată. Or, cum spuneau Mamertinus și Pacatus la distanță de un secol unul de altul – 291, respectiv 389 –, evocând un principiu filosofic platonician reluat de Cicero[82], *sempiternus/ perpetuus motus* e un atribut exclusiv al divinității[83]. Ea e consubstanțială naturii suveranilor[84], făcându-i să se deplaseze cu rapiditate (*celeritas*)[85], cu ardoare neobosită (*infatigabiles motus et impetus*)[86], în întreaga lume pe care o guvernează[87], sfidând curgerea firească a timpului[88], dovedindu-se

[78] *Pan.*, V [9], 19, 4.

[79] *Pan.*, XII [2], 13, 3.

[80] *Pan.*, VII [6], 21, 5. Vezi și *SHA*, *Prob.*, XI, 2: *mundi princeps*; *Car.*, XVIII, 4: *principes mundi*; *Claud.*, X, 3: *tu, qui nunc… mundum regis*; *Aur.*, XXXII, 4: *princeps totius orbis*; Claud., *3 cons. Hon.*, 201–209 (v. 209: *vestris iuris erit, quicquid complectitur axis*); RÖSGER, Alfons, „*Princeps mundi*. Zum römischen Weltherrschaftsgedanken in der *Historia Augusta*", *Historia-Augusta-Colloquium 1979/1981*, Bonn, 1983, pp. 255–273 = idem, *Studien zum Herrscherbegriff der* Historia Augusta *und zum antiken Erziehungswesen*, Raban von Haeling und Wolfang Will (hrsg.), Frankfurt, 2001, pp. 93–110; ANDO, Clifford, *Imperial Ideology…*, pp. 333–335; TRAINA, Giusto, *op. cit.*, pp. 51–53.

[81] TANTILLO, Ignazio, *op. cit.*, pp. 999–1000, nota 27.

[82] Plat., *Phaedrus*, 245C–246A; Cic., *Rep.*, VI, 27; *Tusc.*, I, 53–55; 70; *Sen.*, 78; GALLETIER, Édouard, *Panégyriques latins*, I, p. 52, nota 2; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 83–84, nota 12; MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, pp. 102 (nota 9), 456 (nota 45); RICOUX, Odile, *in* Mamertin, *op. cit.*, pp. XXXIV, 46 (nota 12); MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I, p. 224; II, p. 241.

[83] *Pan.* III [11], 3, 2: *quidquid immortale est stare nescit, sempiternoque motu se servat aeternitas*; XII [2], 10, 1: *gaudent profecto perpetuo divina motu, et iugi agitatione se vegetat aeternitas*. Vezi și IX [12], 22, 1: *quae divinitas perpetuo vigens motu?*

[84] *Pan.*, XII [2], 10, 1: *quidquid homines vocamus laborem vestra natura est*.

[85] *Pan.*, II [10], 6, 4; III [11], 4, 1–5 (4, 4: *divina celeritas*); 8, 5; IV [8], 6, 1; IX [12], 5, 5; 15, 3; X [4], 36, 5; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 327, nota 140; LOLLI, Massimo, „La *celeritas principis* fra tattica militare e necessità politica nei *Panegyrici Latini*", *Latomus*, 58/3, 1999, pp. 620–625; MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, p. 112 (nota 33); LASANDRO, Domenico, *in ibidem*, p. 295 (nota 28); de TRIZIO, Maria Stella, *in Panegirico di Mamertino…*, pp. 87, 93–94; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, pp. 420–422; MARANESI, Alessandro, *Vincere la memoria, costruire il potere…*, p. 182.

[86] *Pan.*, III [11], 2, 4. Vezi și IX [12], 22, 1: *continuus ardor*; 22, 2: *infatigabilis*.

[87] *Pan.*, III [11], 2, 4: *toto quem regitis orbe deducit*; XII [2], 10, 1–2.

[88] *Pan.*, II [10], 6, 2–5; de TRIZIO, Maria Stella, *in Panegirico di Mamertino…*, pp. 89–94.

superiori naturii[89], învingând *inclementia locorum ac siderum*[90]. Un exemplu, în acest sens, este întâlnirea dintre Diocletianus şi Maximianus de la Mediolanum din iarna lui 290–291[91] evocată de oratorul Mamertinus: niciun obstacol nu a stat în calea deplasării suveranilor – nici distanţele dintre regiunile de unde veneau (*nulla regionum longinquitas*), nici dificultăţile locurilor (*nulla iniquitas locorum*), nici asprimea vremii (*nulla tempestatis asperitas*), nici iarna năpraznică şi neobişnuită (*hiems saevissima et his quoque regionibus inusitata*), nici câmpurile îngheţate (*cum agros glacies*), nici gheaţa acoperită de zăpadă (*glaciem nives premerent*), nici aspectul uniform al cerului şi al pământului (*caelo pariter ac terris uniformibus*), nici gerul tăios care îngheţa respiraţia, nici culmile Alpilor ridicate la cer (*per vicina illa caelo Alpium iuga*), pavăza naturală a Italiei (*quibus Italiam Natura vallavit*), nici stâncile şi gheţurile groase, mai dure decât rocile însele (*illa saxa et duriorem saxis nivium densitatem*); *itinera* ale împăraţilor au fost precum un zbor divin (*divinus impetus*), facilitat de cei doi aştri luminători ai universului, care le-au împrumutat carul lor de zi şi de noapte (*diurna vobis et nocturna curricula utraque mundi lumina commodasse*), şi de metamorfozarea anotimpului hibernal într-o binevoitoare primăvară[92].

Dar această fantezie debordantă, plină de exagerări – *fabulae imperitorum*, spunea chiar *laudator*-ul[93] –, nu e decât modalitatea retorică de a difuza şi de a orienta auditorul[94] către un concept moral, fundament al unui model politic – aşadar, de a transmite o ideologie. Prodigioasa rapiditatea a suveranilor, arăta Mamertinus, a fost motivată de pietatea lor (*vestra vobis pietas… volucres dedit cursus*)[95]. Chiar astrele, soarele şi luna – continua el în aceeaşi notă hiperbolizantă – se supun legilor naturale (*certa lege temporum convenire*); maiestatea imperială, însă, e liberă şi fericită (*vestra tam libera est et beata maiestas*), împăraţii, aflaţi dincolo de orice condiţie umană (*in summis rebus generis humani*), nefiind constrânşi decât de supunerea faţă de pietatea lor reciprocă (*nihil vobis necesse sit nisi vestrae parere pietati*)[96]. Oratorul devine, astfel, un agent al unei „communication descendente", iar discursul rău – un model de retorică politică. El transmite auditoriului mesajul cel mai important al propagandei imperiale: *pietas* – aşadar, respectul mutual al suveranilor, profunda afecţiune ce-i unea[97] – reprezintă valoarea ce fundamentează principiul politic şi moral în virtutea căruia

[89] *Pan.*, IX [12], 22, 1–2.
[90] *Pan.*, III [11], 9, 2.
[91] ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 83–85.
[92] *Pan.*, III [11], 2, 4; 8, 1; 8, 3–4; 9, 1–3; 9, 5.
[93] *Pan.*, III [11], 8, 4.
[94] Despre acest obiectiv al panegiristului, *cf. Pan.*, X [3], 2, 8; L'HUILLIER, Marie-Claude, *op. cit.*, p. 136.
[95] *Pan.*, III [11], 8, 4.
[96] *Pan.*, III [11], 13, 2.
[97] *Pan.*, III [11], 6, 3; 6, 7; 8, 1; 8, 4; 11, 1; 12, 3; 13, 1–2; 19, 2; de asemenea, *Pan.* II [10], 1, 4; 11, 4; RICOUX, Odile, *in* Mamertin, *op. cit.*, pp. XXVIII–XXIX; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 60, 112.

funcționează diarhia – *concordia imperatorum*[98]. Vehiculată numismatic, epigrafic și artistic, ea sublinia nu numai că între *Augusti* exista, așa cum o arată etimologia varroniană a vocabulei (*concordia a corde congruente*)[99], o comuniune bazată pe afecțiune (*caritas*)[100], pe stimă reciprocă, ci și că aceștia împărtășeau același program politic – guvernarea în acord deplin (*geminus consensus*)[101], cu loialitate și încredere indestructibile (*divina immortalisque fiducia*)[102], a unui imperiu similar celui celest[103], deci indivizibil (*imperium singulare*, *patrimonium indivisum*, *res publica una*), în care puterea suverană (*summa potestas*) nu e partajată între asociați[104]. În virtutea acestui principiu, niciun obstacol, inclusiv natural, nu putea împiedica exercitarea suveranității indisolubile; este exact ceea ce Mamertinus ține să accentueze prin *amplificatio* în fața publicului său aulic luând ca puncte de sprijin înseși elementele spațiului fizic: *Vobis Rhenus et Hister et Nilus et cum gemino Tigris Euphrate et uterque qua <so>lemne accipit ac reddit Oceanus et quidquid est inter ista terrarum et fluminum et litorum, tam facili sunt aequanimitate communia quam sibi gaudent esse communem oculi diem. Ita duplices vobis divinae potentiae fructus pietas vestra largitur: et suo uterque fruitur et consortis imperio*[105].

[98] *Pan.*, II [10], 9, 3; 11, 1–4; III [11], 6, 1; 6, 3; 7, 4; 19, 4; L'HUILLIER, Marie-Claude, *op. cit.*, p. 186; RICOUX, Odile, in *Mamertin*, *op. cit.*, pp. XXVIII–XXX, 24 (nota 37); LEADBETTER, Bill, „Best of Brothers: Fraternal Imagery in Panegyrics of Maximian Herculius", *Classical Philology*, 99/3, 2004, pp. 257–266; de TRIZIO, Maria Stella, „La propaganda della *Concordia Augustorum* nei *Panegyrici* di Mamertino, *C&C*, 2, 2007, pp. 133–146; idem, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 109–110; HEKSTER, Olivier, „Alternative to kinship? Tetrarchs and the difficulties of representing non-dynastic rule", *JAHA*, 1.2, 2014, pp. 14–16.

[99] Varro, *LL*, V, 73; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, p. 109; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, pp. 154–155; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, p. 66.

[100] *Pan.*, III [11], 7, 6; 13, 2; 19, 4.

[101] *Pan.*, III [11], 7, 7.

[102] *Pan.*, II [10], 10, 1; 9, 1: *fidum… fraternumque conloquium*; 9, 3: *virtutibus fratres*.

[103] *Pan.*, IV [8], 4, 1: *totius mundi caelestiumque rerum similitudinem*; II [10], 10, 1: *non terrae sed caeli regionibus terminatis*.

[104] *Pan.*, II [10], 9, 4–5; 10, 1: *tantum vim tantum potestatem mutuo vobis impartire*; 11, 1–3; III [11], 6, 3; 6, 5; 6, 6–7; 7, 1–7; 13, 5; 14, 2–3; IV [8], 15, 6; 20, 5; VI [7], 9, 2: *summarum… rerum socium semper habuisses*; VII [6], 1, 4: *socia maiestas*; IX [12], 2, 3: *imperii… socii*; L'HUILLIER , Marie-Claude, *op. cit.*, pp. 373–374; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 43–44, 58 (nota 16), 59 (nota 18), 91 (nota 43), 141 (nota 73), 215, 295 (nota 7); LEADBETTER, Bill, „«Patrimonium indivisum»? The Empire of Diocletian and Maximian, 285–289", *Chiron*, 28, 1998, pp. 213–228; RICOUX, Odile, in Mamertin, *op. cit.*, pp. 25 (nota 38), 56–58 (notele 33–37); de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 73, 104–105, 106–107, 109–111; ZUGRAVU, Nelu, La diarchia dei fratelli nella tarda antichità: modelli mitici e storici. Diocleziano e Massimiano, *Peuce*, IX, 2011, pp. 283–290; ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 63–65; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, p. 116. Pentru ideea generală de unitate a Imperiului în secolul al IV-lea în diverse surse, *cf.* INGLEBERT Hervé, „Les discours de l'unité romaine au quatrième siècle", in *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century…*, pp. 9–25.

[105] *Pan.*, III [11], 6, 6–7; ZUGRAVU, Nelu, „*Terminus huius Imperii*: The Frontiers of the Empire in the *Panegyrici Latini* (3rd–4th Centuries AD) – Between Propaganda and Reality", in Limes*, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), Leuven-Paris-Bristol, CT, 2019, pp. 219–252 (aici, pp. 231–232).

Omniprezența și mobilitatea sunt, așadar, calitățile pe care se sprijină buna administrare a statului. Împărații manifestă față de acesta o grijă similară celei pe care o arată nemuritorii pentru propriul *imperium* – universul[106], încât, pentru binele lui, „civilizează”[107] și controlează însăși natura: câmpurile devastate (*vasta*), necultivate (*inculta*), nedeșelenite (*squalentia*), sălbatice (*muta*), nerodnice (*sterilia*) devin fertile (*fertilia*), cultivate (*culta*) și prospere (*florentia*), pădurile (*silvae*) sunt transformate în terenuri de semănat (*seges*), drumurile cu hârtoape (*viae confragosae*) ajung practicabile (*faciles*), iar fluviile (*flumina*) – navigabile (*navigera*)[108]. Precum zeul suprem, a cărui simplă privire asupra pământului e suficientă pentru a potoli *tumultuantia elementorum* (*tonitrua*, *fulmina*, *tempestas*, *turbines*, *nubes* etc.) și a restaura armonia universului[109], suveranii restabilesc echilibrul perturbat al factorilor naturali (*serenitas*, *tempestas*, *venti*, *nubes*, *fluctus*, *obscuritas*, *undae*)[110]. Ei se aseamănă cu divinitățile binevoitoare care disemineză bunurile cerului și ale pământului (*omnia commoda caelo terraque*)[111] și cu elementele naturale binefăcătoare – ploaia care udă câmpurile însetate[112], izvoarele limpezi și bogate în apă care se grăbesc să aducă peste tot foloase[113], Oceanul care furnizează întreaga cantitate de apă de care au nevoie cerul și pământul[114], astrele care strălucesc zi și noapte asupra universului (*dierum ac noctium inlustratis orbem*)[115]. Unii sunt o adevărată *lumen mundi*[116], ziua inaugurării principatului lor (*dies natalis imperii*) fiind considerată momentul de emergență al luminii purtătoare de mântuire, pe care apoi o răspândesc în lume[117].

[106] *Pan.*, III [11], 3, 4.

[107] *Pan.*, II [10], 13, 2: *quidquid homines colunt*; V [9], 18, 2: *ad humanos cultus*.

[108] *Pan.*, III [11], 15, 4; VIII [5], 6–7; 14, 3; X [4], 35, 4–5; 38, 4; XI [3], 9, 1–4; 10, 1–2.

[109] *Pan.*, III [11], 3, 4–5; XI [3], 28, 5.

[110] *Pan.*, II [10], 3, 3; VI [7], 12, 7–8; XII [2], 6, 4.

[111] *Pan.*, II [10], 11, 6: *Iuppiter rector caeli et Hercules pacator terrarum*; VIII [5], 13, 6: Iuppiter *moderator aurarum*, *Terra mater frugum*.

[112] *Pan.*, VIII [5], 9, 6.

[113] *Pan.*, VIII [5], 10, 2.

[114] *Pan.*, VI [7], 7, 6; XII [2], 27, 5.

[115] *Pan.*, IV [8], 4, 3; III [11], 15, 3; împărații ca aștri: Constantius *Caesar caelo delapsum* (*Pan.* IV [8], 19, 1); Constantinus: VI [7], 1, 1: *oriens imperator* (NIXON, C. E. V., „Constantinus Oriens Imperator: Propaganda and Panegyric. On Reading Panegyric 7 (307)”, *Historia*, 42/2, 1993, pp. 229–246; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, p. 62); 4, 3: *tu etiam nobiles illic oriundo fecisti*; Maximianus: VI [7], 12, 3; Iulianus: XI [3], 2, 3: *hic* /în Constantinopolis/ *quasi quoddam salutare humano generi sidus exortus <es>*. Vezi și Eus., *Triak.*, 3, 4; Claud., *Fesc.* I, 5: *Quae digna formae laus erit igneae?*; TANTILLO, Ignazio, *op. cit.*, pp. 985–1048; FUOCO, Ornella, *in* Claudio Claudiano, *op. cit.*, p. 71; CRESCI, Giovannella, „*Sidus* e *sol*: le alterne vicende del capitale simbolico augusteo in età tardo antica”, in *I segni del potere, il potere dei segni. Atti dell'Incontro di Studio, Catania, 20–21 ottobre 2016*, Claudia Giuffrida, Margherita Cassia (a cura di), Ragusa, 2017, pp. 11–23; NERI, Valerio, *Il corpo luminoso dell'imperatore*, in *ibidem*, pp. 57–66.

[116] *Pan.*, X [4], 12, 3.

[117] *Pan.*, III [11], 2, 1: *hic… dies…, qui te primus protulit in lucem*; 10, 4: *tota Italia clarior lux diffusa*; 15, 2: *ut vero lucem gentibus extulistis*; IV [8], 2, 2; 4, 3: *salutaris beata lux*; VII [6], 22, 6: *loca frequentissime tuum numen inlustrat*; VIII [5], 7, 6; XII [2], 3, 2; 47, 3: *publica… opera*

Prin mesajul lor unitar, aceste construcții retorice, paralel cu reiterarea puterii cosmocratice a suveranilor, difuzează o altă componentă importantă a ideologiei imperiale – *felicitas imperatoris*[118]. În limbajul politic latin, *felicitas* era considerată, ca și *pietas*, un bun natural și o favoare a sorții (*fortuna*), indispensabilă ducerii la îndeplinire a oricărei inițiative: *solae cum nascentibus pariter oriuntur pietas atque felicitas; naturalia sunt enim animorum bona et praemia fatorum*, spunea chiar unul dintre oratorii noștri[119]. În contextul pe care-l discutăm, ea indică „binecuvântarea divină"[120] primită de suverani pentru a-și revărsa, gratuit și spontan (*ex voluntaria*), binefacerile (*distributa*, *beneficia*, *munera*, *commoda*) asupra supușilor (*ad opes generi humani*) și a întregii lumi[121]. Astfel, prin *indulgentia*[122] și *liberalitas*[123], ei pun temeliile unei ere a prosperității și fericirii[124], a unei noi vârste de aur, comparabilă și chiar superioară celei saturniene (*aurea illa saecula*)[125]. Din acest punct de vedere, prin analogie cu reprezentări mitice și

lustraveris. Ideea împăratului care luminează natura derivă de la Vergilius (*Aen.*, I, 255) și o întâlnim în Antichitatea târzie, de exemplu, la Claudianus (*4 cons. Hon.*, 174–183; *6 cons. Hon.*, 537–542) și Corippus (*Laus Iust.*, IV, 96–101) (CHARLET, Jean-Louis, „Notes complémentaires", in Claudien, *Oeuvres*, II/2, *Poèmes politiques (395–398)*, texte établi et traduit par Jean-Louis Charlet, Paris, 2000, p. 164), dar și epigrafic (*cf. EDH* 27196, a. 286–297: *Orbis sui/ claris luminibus/ Diocletiano et/ Maximiano/ Invictis Augustis/ Aglaus/ proconsule*); vezi și TANTILLO, Ignazio, *op. cit*.

[118] Despre această virtute imperială, în *Panegyrici*, *cf.* SEAGER, R., *op. cit.*, pp. 146, 152, 154; RICOUX, Odile, *op. cit.*, p. XXX; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 79–80, 246–247; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, p. 119.

[119] *Pan.*, III [11], 19, 2.

[120] MICUNCO, Giuseppe, *in Panegirici Latini*, p. 88, nota 42.

[121] *Pan.*, II [10], 11, 6; 14, 5; III [11], 19, 3; IV [8], 4, 3; VI [7], 1, 2; VII [6], 22, 5; VIII [5], 9, 1–6; 10, 3; 11, 1; 11, 3; X [4], 35, 1; XI [3], 9, 1–2; XII [4], 27, 3–5.

[122] *Pan.*, IV [8], 5, 2; 6, 1; VIII [5], 1, 3; 8, 3; 10, 4; 11, 2; 12, 1; 12, 6; 13, 4; X [4], 26, 5; 32, 3.

[123] *Pan.*, IV [8], 3, 2; 4, 1; 9, 2; 19, 1; VI [7], 5, 1; VII [6], 22, 4; VIII [5], 10, 5; 14, 1; IX [12], 15, 1; X [4], 33, 4; XI [3], 12, 1; 22, 3.

[124] *Felicissimum*/ *beatissimum*/ *fortunatissimum saeculum* în epigrafele contemporane – cf. *HD* 2297 (a. 283–284), *HD* 27122 (a. 286–305), *HD* 45316 (a. 290–294), *HD* 26977 (a. 324–326), *HD* 378 (a. 337–378), *HD* 21485 (a. 361–363), *HD* 453 (a. 364–367), *HD* 51101 (a. 376–377) etc.; ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 102–103.

[125] **289**: *Pan.*, II [10], 11, 3–4; 13, 1: *Felix igitur talibus, Roma, principibus…; felix, inquam, et multo nunc felicior quam sub Remo et Romulo tuis; tuque potissimum… has provincias tuas frequenter inlustres, et profundissima licet pace florentes adventu numinis tui reddas feliciores*; 14, 4; **291**: III [11], 1, 3; 15, 1–4; 16, 1: *imperii vestri felicitas*; 18, 3: *prosperitas saeculi vestri*; 18, 5: *felicitatem istam, optimi imperatores, pietate meruistis!*; **297**: IV [8], 3, 1: *aurea illa saecula, quae non diu quondam Saturno rege viguerunt, nunc aeternis auspiciis Iovis et Herculis renascuntur*; **298**: V [9], 18, 1: *felicitas saeculi*; 18, 5: *Adeo, ut res est, aurea illa saecula, quae non diu quondam Saturno rege viguerunt, nunc aeternis auspiciis Iovis et Herculis renascuntur*; **307**: VI [7], 1, 3; 10, 1; 14, 3; **312**: VIII [5], 13, 1: *Nobis ergo praecipue te principem di immortales creaverunt, quibus singulis haec est nata felicitas, ex quo tu imperare coepisti*; **321**: X [4], 2, 2: *maximus princeps salutaris imperii*; 2, 6: *felicis cursus imperii*; 35, 4–5; 38, 1: *his temporibus fortunatius*; 38, 2: *quinquenniis igitur feliciter inchoatis… ipsis bonis temporum…*; 38, 5: *Hic denique status rem est, ut obtinendae potius felicitatis votum geramus qua, augendae cupiditatem*; **362**: XI [3], 15, 1: *Cis*

„naturale" și într-un limbaj emfatic, ambele procedee urmărind să metaforizeze puterea suverană garantă a prosperității ecumenice și continue, așa cum stipulau normele elogiului regal[126], panegiricele difuzează o realitate evidentă – renașterea (*resurgentia*) statului[127] după ruina (*labes*) veacului al III-lea[128], datorită operei de reconstrucție edilitară, militară, demografică, economică, culturală întreprinsă de suveranii epocii dioclețiano-constantiniene[129], și după nenorocirile (*innumerabiles*

pauculos dies in novum ac florentem statum re publica restituta; **389**: XII [2], 3, 1: *huius auspicium ille felicitatis publicae auspex dies qui te primus inauguravit imperio*; 11, 1: *dies ille communis boni auctor*. Vezi și SEAGER, Roger, *op. cit.*, p. 152; LASSANDRO, Domenico, in *Panegirici Latini*, p. 378, nota 56; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 111, 120, 166–167; CECCONI, Giovanni Alberto, *op. cit.*, p. 45; BUCCI, Teresa, *op. cit.*, pp. 64, 119, 142; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 79–80, 84, 293, 409, 431–432, 433–434, 444.

[126] Mend. Rhet., 377.15–25; PONCE, María Jesús, *op. cit.*, pp. 230–231.

[127] *Pan.*, V [9], 18, 1; vezi și IV [8], 1, 2: *in renascentem rem publicam*; 21, 2; V [9], 17, 1; 18, 2–5; VI [7], 2, 2; 13, 2; VII [6], 10, 5; VIII [5], 4, 4.

[128] Informații despre criza secolului al III-lea: *Pan.*, II [10], 4, 2; III [11], 5, 3; 15, 3; 16, 2; IV [8], 10, 1–3; 18, 3; V [9], 4, 1; 17, 3; VII [6], 2, 2; VIII [5], 2, 5; 4, 2–3; IX [12], 8, 1. Vezi și NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 60, 88 (nota 30), 100 (nota 79), 122–124 (notele 30–34), 139 (nota 66), 307 (notele 54–55); LASSANDRO, Domenico, in *Panegirici Latini*, p. 24–28, 221 (nota 7), 270–271 (notele 21–23), 298 (nota 33); idem, Sacratissimus imperator…, pp. 51–58; MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, pp. 76–77 (nota 21), 106 (nota 25), 120–121 (nota 49), 144 (notele 37–42), 154 (nota 63); RICOUX, Odile, *in* Mamertin, *op. cit.*, pp. XXIV, 55 (nota 29), 74 (nota 62); MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I, pp. 225, 227, 232, 234, 237, 241, 261, 262, 270; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 77–78; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, p. 293.

[129] Vezi și HEIM, F., „Du bonheur de vivre sur les bords du Rhin au IVe siècle", in *Autour de Lactance. Hommage à Pierre Monat*, Jean-Yves Guillaumin, Stéphaine Ratti (sous la direction de), Besançon, 2003, pp. 280–285; HOSTEIN, Antony, „*Lacrimae principis*. Les larmes du prince devant la cité affligée", in Marie-Henriette Quet (dir.), *op. cit.*, pp. 211–234; idem, „Une acte d'évergétisme à *Augustodunum*-Autun (Lyonnaise) à la fin du IIIe siècle", in *La praxis municipale dans l'Occident romain*, Laurent Lamoine, Clara Berrendonner, Mireille Cébeillac-Gervasoni (sous la direction), Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2010, pp. 347–361; BIANCO, Anna Domizia, „La *Terra Mater frugum* tra *topos* letterario e politica agraria tardoimperiale", in *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, a cura di Paolo Desideri, Sergio Roda e Anna Maria Biraschi con la collaborazione di Andrea Pellizari, Alessandria, 2008, pp. 511–522; HOSTEIN, Antony, KASPRZYK, Michel, „Une communauté civique face à la crise: la *civitas Aeduorum* dans la seconde moitié du IIIe siècle apr. J.-C. (approches archéologique et historique)", in *Gérer les territoires, les patrimoines et les crises. Le quotidien municipal II*, III/4, *Géres „les crises": un „enjeu à la portée des cités"? La "crise du IIIe siècle"*, Laurent Lamoine, Clara Berrendonner et Mireille Cébeillac-Gervasoni (sous la direction de), Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2012, pp. 517–540; MAROTTA, Valerio, „Il problema dei laeti. Fonti e storiografia", in Civitas, Iura, Arma. *Organizzazioni militari, istituzioni giuridiche e strutture sociali alle origini dell'Europa (secoli III–VIII)*, F. Botta, L. Loschiavo (a cura di), Lecce, 2015, pp. 117–157; KASPRZYK, Michel, „Les mesures de Constantin en faveur de la cité des Éduens (*Pan. Lat.* VIII (5)): réponse à une crise locale ou mesure politique?", *in Constantin et la Gaule…*, pp. 199–216; SEGUÍ, Juan José, „*Pro instaurandis scholis*. Educacíon para salir de una crisis", *in Crisis en Roma y soluciones desde el poder. Actas del XIII colloquio de la* Asociación Interdisciplinaras de Estudios

mali; *calamitates* etc.) şi *diluvium*-ul barbar care l-au adus în pragul extincției (*exanimata res publica*) la sfârşitul secolului următor[130], datorită acțiunilor politice şi militare şi ale lui Theodosius[131].

Guvernarea unui imperiu atât de întins era supusă constant provocărilor, unele venite din interior (*rebellio Bagaudica*[132], contestări ale ordinii legitime, competiții pentru putere[133]), altele generate de *hostes externi* (incursiuni ale unor *barbarae nationes*, tensiuni cauzate de *Persae* şi *Saraceni* etc.)[134]. Eradicarea lor putea fi întreprinsă doar de acei împărați care, prin virtuțile lor excepționale, asigurau stabilitatea, continuitatea şi victoria. Unele dintre aceste *virtutes* au fost redate de panegirişti în formule estetice care pun accentul pe raportul suveran-natură. Utilizarea lor evidențiază caracterul circumstanțiat al discursurilor (*ratio loci ac temporis*)[135], intenția autorilor de a-l individualiza pe cel elogiat şi libertatea pe care şi-o iau în a eluda normelor genului encomiastic şi în a obnubila realitatea istorică.

Romanos*, celebrado en la Universidad Complutense de Madrid los días 18–20 de noviembre de 2015*, Gonzalo Bravo, Raúl González Salinero (editores), Madrid-Salamanca, 2016, pp. 167–182; ROBERTO, Umberto, „Il *Panegirico* di Eumenio. Educazione, scuola e politica nell'impero di Diocleziano, *Annali di storia dell'educazione*, 24, 2017, pp. 106–118.

[130] *Pan.*, XII [2], 3, 3–5; 11, 4–5; 23, 3–4; 24, 3; 30, 1 etc.

[131] *Pan.*, XII [2]; GALLETIER, Édouard, *Panégyriques Latins*, III, p. 70, notele 3–4; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 450–451 (notele 8–10), 473–478 (notele 67–73, 76–80); WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *Teodosio. L'ultima sfida*, traduzione di Stefano Simonetta, Genona, 1999; MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, p. 444, notele 10–11; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *in* Panegyrici Latini…, II, p. 237.

[132] *Pan.*, II [10], 4, 2–3; 5, 1; III [11], 5, 3; V [9], 4, 1–2; VI [7], 8, 3; VIII [5], 4, 2–3; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 60–61 (notele 21 şi 23); LASSANDRO, Domenico, in *Panegirici Latini*, pp. 19–24, 204 (nota 18), 264 (nota 17); idem, Sacratissimus imperator…, pp. 41–51, 105–144; RICOUX, Odile, in Mamertin, *op. cit.*, pp. XXV, 12–13 (notele 18–19), 54 (nota 29); de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 78, 80–83; ROBERTO, Umberto, *Diocleziano*, pp. 51–56; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, pp. 105–108.

[133] *Pan.*, VII [6], 14–15; IX [12], 3, 4–5; 20, 3–4; 21, 3; X [4]; XII [2]; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 237 (notele 60–61), 297–299 (notele 17–18), 300 (nota 24); WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, pp. 99–105; HUMPHRIES, Mark, „From Usurpator to Emperor: The Politics of Legitimation in the Age of Constantine", *JLA*, 1/1, 2008, pp. 82–100; NERI, Valerio, „Monarchia, diarchia, tetrarchia. La dialettica delle forme di governo imperiale fra Diocleziano e Costantino", in *Costantino* I. *Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano 313–2013*, I, Roma, 2013, pp. 659–671; HEKSTER, Olivier, *op. cit.*, pp. 16–19; ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 75–80, 97–100, 104–107.

[134] *Pan.*, II [10], 5, 1–4; 7, 1–7; III [11], 5, 3–4; 7, 1–2; VI [7], 8, 4–6 etc.; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 64; RODRÍGUEZ GERVÁS, Manuel J., *op. cit.*, pp. 31–68; LASSANDRO, Domenico, in *Panegirici Latini*, pp. 28–32; idem, Sacratissimus imperator…, pp. 59–70; RICOUX, Odile, *in* Mamertin, *op. cit.*, pp. 14–15 (nota 21), 18–21 (notele 28, 30, 33), 54–55 (nota 29), 59 (notele 39, 41); de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 83–88, 94–101; ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 71–75, 77–80, 107–127; BUCCI, Teresa, *in* Anonimo, *op. cit.*, pp. 108–110; CASELLA, Marilena, *Galerio. Il tetrarca infine tollerante*, Roma, 2017, pp. 31–48.

[135] *Pan.*, VIII [5], 1, 5; vezi şi *Pan.*, II [10], 3, 1; III [11], 5, 2: *ad hoc tempus*; 15, 1; VI [7], 1, 1–2; 13, 1; X [4], 30, 3.

3. RAPORTUL SUVERAN-NATURĂ – EXPRESIE A NATURII DIVINE ȘI A VIRTUȚILOR PARTICULARE ALE PRINCIPILOR

3.1. MAXIMIANUS HERCULIUS – FORTITUDO, FORTUNA ȘI FELICITAS

Elogiindu-l pe Maximianus, oratorul Mamertinus arăta în 289 că acesta, asemenea lui Hercules din care descinde (*Herculea gens*) și pe care-l imită în înlăturarea victorioasă a răului (*Hercules pacator terrarum*; *Hercules Victor*), a repurtat succese militare în întreaga lume (*toto quidem orbem victorem*)[136], dând dovadă de *fortitudo*[137]. În lexicul politic latin, termenul indica virtutea de excelență a omului de acțiune, valoarea militară, curajul, energia, rezistența la pericole[138]. O dovadă a acestei expresii maxime de bărbăție (*virtus*), cum o definea Cicero în *Tusculanae disputationes* (*viri autem propria maxima est fortitudo*)[139], era – în termenii oratorului gallo-roman – un *novum… et ingens miraculum* săvârșit de acest *imperator invictus*[140], anume trecerea – primul dintre toți împărații (*primus omnium*)[141] – a Rhinului în Germania (*in Germaniam transgressione*)[142], supunând, astfel, chiar Natura (*Natura*), care – se credea până atunci (*antea*) – trasase această frontieră (*limes*) pentru a apăra provinciile de ferocitatea barbarilor (*ab immanitate barbariae*), dar care se dovedise nesigură din cauza oscilației sezoniere a albiei

[136] *Pan.*, II [10], 1, 3; 7, 4; 7, 6; 10, 2; 11, 6–7; 13, 4; III [11], 3, 6–7: *terras omnes et nemora pacavit, urbes dominis crudelibus liberavit, etiam caelo dirarum alitum volucra tela detraxit, etiam terrores inferum abducto custode compescuit… multa faciant… similia Victoris*; MAYMÓ I CAPDEVILA, Pere, „Maximiano en campaña: matizaciones cronológicas a las expediciones hispanas y africanas del Augusto Hercúleo", *Polis*, 12, 2000, pp. 229–257; ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 51–56, 74–80; LAMPINEN, Antti, „A Helping Hand from the Divine. Notes on the Triumphalist Iconography of the Early Theodosians", *Acta Byzantina Fennica*, S.N., 4, 2015, pp. 16–17; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, in *Imagining Emperors…*, pp. 63–74.

[137] *Pan.*, II [10], 4, 1; 4, 3.

[138] Cic., *Phil.* XIII, 6; HELLEGOUARC'H, J., *op. cit.*, pp. 246–248; BRANDT, Axel, *Moralische Werte in den* Res gestae *des Ammianus Marcellinus*, Göttingen, 1999, pp. 318–328; PIGNATELLI, Anna Maria, *Lessico politico a Roma fra III e II sec. a.C.*, Bari, 2008, pp. 56–63; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 75–76; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, p. 379; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit*., p. 90.

[139] Cic., *Tusc.*, II, 43; HELLEGOUARC'H, J., *op. cit.*, p. 246, nota 9; de TRIZIO, Maria Stella, *in Panegirico di Mamertino…*, p. 76.

[140] *Pan.*, II [10], 1, 4; 7, 6; 11, 1; III [11], 9, 5; REES, Roger, *Layers of Loyalty in Latin Panegyric AD 289–307*, Oxford-New York, 2002, pp. 42–44; LASSANDRO, Domenico, „*L'imperator invictus* in alcuni testi tardoantichi, *C&C*, 1, 2006, pp. 99–110; de TRIZIO, Maria Stella, *op. cit.*, pp. 60, 100, 113, 122; IGLESIAS GARCÍA, Santiago, *op. cit.*, pp. 126–127, 132.

[141] Cf., de asemenea, *Pan.*, VI [7], 8, 4; LASSANDRO, Domenico, in *Panegirici Latini*, p. 204, nota 19; BUCCI, Teresa, *in* Anonimo, *op. cit.*, p. 108.

[142] Evenimentul este datat fie în 287, fie în 288 de către editori și istorici: GALLETIER, Édouard, *in Panégyriques Latins*, I, p. 30, nota 1; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 43, 64 (nota 29); MICUNCO, Giuseppe, *in Panegirici Latini*, p. 82, nota 30; RICOUX, Odile, *in* Mamertin, *op. cit.*, pp. XXVI (nota 109), 18–19 (nota 28); ROBERTO, Umberto, *Diocleziano*, pp. 75, 77–78.

fluviului[143]; traversându-l şi potolind pe barbari prin diverse acţiuni punitive, Maximianus a asigurat Imperiului o solidă apărare[144].

În schimb, despre eşecul expediţiei din primăvara-vara anului 289 îndreptată împotriva uzurpatorului Carausius din Britannia (286/7-293), eşec datorat mării agitate care a împiedicat flota să traverseze Canalul Mânecii[145], Mamertinus nu aminteşte, aplicând un principiu îngăduit de arta discursului elogiativ, anume trecerea, cu bună-ştiinţă, sub tăcere a faptelor şi schimbarea registrului. El a limitat descrierea acţiunii la preliminariile ei – construirea marii flote, transferând atenţia auditorului asupra altor virtuţi exemplare ale principelui – *fortuna* şi *felicitas* (*vestra fortuna… vestra felicitas*)[146]. Conform ideologiei politice romane, *fortuna* şi *felicitas* se aflau în strânsă interdependenţă şi indicau acordul prestabilit al divinităţii pentru obţinerea de către împăraţi a unui număr nelimitat de biruinţe militare (*tam innumeros vobis, tam novos ex omni hostium genere successus Fortuna suppeditat*)[147]. Este exact aspectul asupra căruia insistă Mamertinus, adăugând ca factor adjuvant participarea naturii: construirea şi înzestrarea magnificelor flote pregătite pentru invazia Britanniei, arăta el, au fost facilitate de *caeli clementia* şi de obedienţa favorabilă a elementelor naturale (*cui iam sic tempestatum opportunitas obsequatur*) – absenţa ploii, cerul senin, blândeţea primăvăratecă a iernii, clima plăcută şi, mai ales, modificarea debitului Mosellei (*fluvius hic noster*), fenomen a cărui descriere divulgă puterea de persuasiune şi de capacitare a audienţei de către orator prin apelul la procedee stilistice (*anaphora*, *alliteratio*, personificarea, adresarea directă) generatoare de reprezentări sugestive: dintr-o dată (*ecce autem subito*), chiar în momentul când liburnele trebuiau lansate la apă, ***tibi*** *uberes fontes Terra submis****it*** (pământul ţi-a pus la picioare izvoare bogate de apă), ***tibi*** *largos imbres Iuppiter fud****it*** (Iuppiter ţi-a revărsat ploi abundente), ***tibi*** *totis fluminum alveis [Oceanus] redundav****it*** *Oceanus* (Oceanul ţi-a inundat albiile tuturor fluviilor), încât debitul râului, favorabil, până atunci, doar transportului materialului de construcţie, a crescut, făcând posibil plutitul cu uşurinţă al corăbiilor; toate acestea au creat premisele începutului fericit (*felicissimum exordium*) al expediţiei maritime, garantând finalizarea ei cu succes (*successus*), adică înlăturarea uzurpatorului (*ille pirata*), căruia nici chiar marea, singurul element care până atunci îi amânase sfârşitul ineluctabil, nu-i mai era

[143] Vezi şi *Pan.*, VII [6], 11, 1–2.

[144] *Pan.*, II [10], 7, 1–7.

[145] CASEY, P. J., *Carausius and Allectus. The British Usurpers*, with translations of the texts by R. S. O. Tomlin, London, 2005, pp. 32–33, 96–97; BIRLEY, Antony R., *The Roman Government of Britain*, Oxford, 2005, p. 375; ROBERTO, Umberto, *Diocleziano*, pp. 75–77, 97.

[146] *Pan.*, II [10], 11, 7.

[147] *Pan.*, III [11], 14, 4; vezi şi XII [2], 40, 1–3. *Fortuna* indică „sorte benefica divinamente stabilita per gli imperatori", inclusiv pentru reuşita în război (cf. MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, p. 88), iar *felicitas* – „il favore della *fortuna*, indispensabile per il buon esito di un'iniziativa, anche militare" (de TRIZIO, Maria Stella, *in Panegirico di Mamertino…*, p. 114); BRANDT, Axel, *op. cit.*, pp. 358–366.

binevoitoare, întrucât, în mod miraculos, se retrăsese din fața soldaților împăratului (*refugum mare*)[148].

3.2. CONSTANTIUS ŞI PROVIDENTIA

Un alt exemplu care, prin intermediul aspectului care ne interesează aici, evidențiază specificul celui care trebuia elogiat (*laudandus*) şi libertatea celui care elogia (*laudator*), îl oferă descrierea expedițiilor întreprinse de Constantius Caesar în vara lui 293 (asediul orașului Gesoriacum-Bononia /Boulogne-sur-Mer/ controlat de uzurpatorul Carausius) și în toamna lui 296 (eliminarea lui Allectus din Britannia)[149]. Ambele sunt amintite de doi oratori anonimi originari din același oraș – *civitas Aeduorum*, în același loc – curtea imperială de la Augusta Treverorum, însă la distanță de mai bine de un deceniu unul de altul – 297, respectiv 310 – şi având destinatari diferiți – Constantius Caesar, respectiv Constantinus *imperator*. Autorii celor două discursuri și-au adaptat conținutul informațiilor în funcție de împrejurări şi de personaje. Astfel, referindu-se la asediul cetății Gesoriacum-Bononia, ei apreciază lucrările inginerești întreprinse de Constantius care, diminuând efectele mareei, au ușurat cucerirea[150], însă doar cel dintâi le dă o semnificație mai înaltă, personificând elementul natural şi făcându-l părtaș la victoria *Caesar*-ului. Marea însăşi, prin fluxul şi refluxul său, spunea oratorul, a contribuit la înfrângerea dușmanilor: deși, cu valurile sale, mătura țărmurile şi eroda malurile, spulberând chiar barajul care apăra portul[151], doar într-un singur loc (*uno illo… loco*) – cel al bătăliei – nu a putut face nimic, fie pentru că s-a dovedit inferioară în fața puterii maiestății imperiale, fie pentru că s-a arătat mai îngăduitoare, dând suveranului binemeritata onoare (*aut potentiae vestrae maiestatis inferior aut pro debito vobis honore clementior*)[152].

Opțiunea anonimului nu e deloc întâmplătoare: obiectivul discursului era, așa cum menționa în *exordium*, elogierea faptelor cu adevărat ieșite din comun ale împăratului (*divina virtutum vestrarum miracula praedicarem*)[153]. Cum oratia era rostită în prezența acestuia (*praesertim cum apud maiestatem tuam*)[154] şi a unui public aulic, el răspundea unei duble așteptări: cea a principelui, al cărui

[148] *Pan.*, II [10], 12, 1–8; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 115–120.

[149] NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 106–108, 118–120 (notele 21–24 şi 26), 223–224 (nota 19); CHRISTOL, Michel, *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée)*, 2e tirage, Paris, 1997, pp. 193, 195–198, 250 (notele 6 şi 10); CASEY, P. J., *op. cit.*, pp. 32, 43–44, 97–104; BIRLEY, Antony R., *op. cit.*, pp. 380–393; idem, „Britain during the third century crisis", in *Crises and the Roman Empire…*, pp. 54–55; ROBERTO, Umberto, *op. cit.*, pp. 97–98, 104–107.

[150] *Pan.*, IV [8], 6, 1–4; 7, 1–3; VII [6], 5, 2.

[151] *Pan.*, IV [8], 7, 3.

[152] *Pan.*, IV [8], 6, 4.

[153] *Pan.*, IV [8], 1, 1; vezi şi 6, 3.

[154] *Pan.*, IV [8], 1, 1.

quinquennium supus bilanțului trebuia exaltat prin accentuarea exemplarității meritelor sale, și cea a reprezentanților grupurilor socio-politice provinciale, a căror adeziune trebuia consolidată prin evidențierea binefacerilor sistemului tetrarhic, concretizate, printre altele, în administrarea corectă și apărarea eficientă a provinciilor occidentale și în reintegrarea teritoriilor britannice controlate de uzurpatorul Carausius și apoi de ucigașul acestuia, Allectus (293–296). Și anonimul o face în termeni cu adevărat encomiastici, comparând inaugurarea principatului lui Constantius la 1 martie 293 cu izvorul unei lumini solare de-o strălucire mai maiestuoasă decât cea care a dat viață la crearea lumii (*augustiore fulgens luminis claritate quam cum originem mundi nascentis animavit*)[155], cu debutul, pentru stat, a unei primăveri fericite și binecuvântate (*felix beatumque ver*), mănoase și sacre (*laetum atque venerabile*)[156]. În acest context, relatarea anecdotei mării reverențioase sau neputincioase de la asediul Bononiei[157] a fost pretextul elogierii unei virtuți specifice, ce evidenția capacitatea militară excepțională a acestuia – *providentia*, care, așa cum o arată literatura politico-filosofică latină, era considerată o componentă a *prudentia*-ei, desemnând capacitatea de a anticipa, de a prevedea[158]. În pregătirea și desfășurarea bătăliei, spunea el, s-a manifestat divina providență a împăratului (*divina providentia tua*)[159], așadar, clarviziunea, știința de a căuta strategia adecvată, menită să asigure succesul operațiunii; astfel, datorită remarcabilei lucidități în purtarea războiul (*admirabili ratione*)[160] și capacității de a lua decizii oportune (*... et efficaci est usa consilio*)[161], *Caesar*-ul a învins natura locului (*ipsam loci naturam... superasti*)[162]. Și, ca în multe *encomia*, al căror mesaj este comunicat mai eficient de oratori utilizând o structură argumentativă binară, respectiv punerea în balanță a modelelor

[155] *Pan.*, IV [8], 4, 2.

[156] *Pan.*, IV [8], 3, 1.

[157] O întâmplare similară este cea despre eliberarea Bataviei de franci (*Pan.* IV [8], 8) în toamna anului 293 (cf. NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 120, nota 27, cu bibliografie); oratorul arăta că *Caesar*-ul a depășit toate obstacolele naturale – locurile atât de înșelătoare (*ille fraudes locorum*), refugiile nenumărate oferite de păduri (*plura inerat perfugia silvarum*), barbarii (*barbari*) fiind constrânși cu toții să se supună necondiționat suveranului (*quominus dicioni tuae divinitatis omnes sese dedere cogerentur*) (IV [8], 8, 4).

[158] Cf. Cic., *Nat.*, III, 38; *Div.*, I, 111; HELLEGOUARC'H, J., *op. cit.*, p. 256; BRANDT, Axel, *op. cit.*, pp. 108–119; PIGNATELLI, Anna Maria, *op. cit.*, pp. 121–124; de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 84, 85; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 155–156, 161, 246–247, 380; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, pp. 89, 99, 130.

[159] *Pan.*, IV [8], 6, 2; 7, 2.

[160] *Pan.*, IV [8], 6, 2; *ratio* provine din limbajul aritmetic și indică valoarea tehnică; în cazul specific al unui *bellum* (*ratio belli*), semnifică „maniera de a face război" (HELLEGOUARC'H, J., *op. cit.*, pp. 421–422), „la lucidità sul versante tattico" (LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, p. 293).

[161] *Pan.*, IV [8], 7, 2; *consilium* e un termen polisemantic, semnificând mai ales capacitatea unui conducător de a lua decizii oportune și adaptate circumstanțelor (HELLEGOUARC'H, J., *op. cit.*, pp. 254–256).

[162] *Pan.*, IV [8], 6, 2.

şi contramodelelor[163], panegiristul opune lui Constantius pe Xerxes, inspirându-se dintr-o temă retorică de tradiţie herodotiană[164]: primul s-a dovedit superior preaputernicului rege al perşilor (*Persarum rex potentissimus*), întrucât, datorită providenţei sale divine (*divina providentia*), s-a limitat la o strategie pragmatică, fără a ofensa şi provoca ura elementului natural (marea), ci câştigându-i supunerea (*nec insultavit elemento, ut non provocaret odium sed mereretur obsequium*); cel de-al doilea, în schimb, a încercat să-l încătuşeze pe Neptun care i se împotrivea aruncând un lanţ de aur în mare; prin urmare, pe suveranul roman îl recomandă *providentia* şi respectul religios, pe cel oriental – superbia şi impietatea (*stulta… iactantia et sacrilega vanitate*)[165].

Exaltarea aceluiaşi spirit de prevedere al lui Constantius, soldat cu dominarea factorului fizic, se observă şi în evocarea expediţiei purtate împotriva lui Allectus în 296: conform oratorului din 297, graţie *providentia*-ei împăratului[166], ca şi inspiraţiei puterii sale divine[167] şi norocului acestuia[168], au fost depăşite dificultăţile generate de *inclementia maris*[169], de adversitatea ei (*iniquo mari*)[170], încât Oceanul nu numai că nu l-a protejat pe *archipiratae satelles*[171], ci chiar l-a încătuşat (*quod non munitus esset Oceano sed inclusus*)[172], garantând victoria *Caesar*-ului[173]. Anonimul din 310, în schimb, oferă o viziune opusă despre contextul „natural-meteorologic" al expediţiei, deşi finalitatea era aceeaşi – evidenţierea succesului deplin al lui Constantius: aceasta, spunea el, s-a desfăşurat pe o mare calmă (*in quieto mari*), Oceanul, parcă uimit de un marinar atât de încrezător ca suveranul, renunţând la mişcările sale obişnuite (*ut Oceanus ille tanto vectore stupefactus caruisse suis motibus videretur*)[174]. Prin urmare, două perspective divergente, deşi au în comun acelaşi eveniment (expediţia maritimă), acelaşi argument (conexiunea suveran-natură) şi acelaşi obiectiv (elogiul capacităţii militare excepţionale a împăratului).

Motivul retoric analizat aici constituie, astfel, un element suplimentar al ideii formulate, într-o modalitate sau alta, de numeroşi exegeţi anteriori, anume că, pentru panegiriştii gallo-romani, adevărata miză a oraţiilor lor era comunicarea ideologică, nu realitatea faptelor, transformarea evenimentului istoric degrevat de imperativul veridicităţii în eveniment „discursiv" adecvat contextului, publicului şi

[163] FORMISANO, Marco, *op. cit.*, pp. 590–591.
[164] Hrdt., VII, 33–36.
[165] *Pan.*, IV [8], 7, 1–2.
[166] *Pan.*, IV [8], 18, 6; vezi şi 13, 1: *tam instructum ita*.
[167] *Pan.*, IV [8], 15, 2: *divinitatis vestrae monitus*; 15, 4: *vestra numina*; 15, 5: *vis vestrae divinitatis*; 19, 1.
[168] *Pan.*, IV [8], 15, 1; 15, 4: *vestra felicitas*.
[169] *Pan.*, IV [8], 12, 2.
[170] *Pan.*, IV [8], 14, 4–5.
[171] *Pan.*, IV [8], 12, 2.
[172] *Pan.*, IV [8], 13, 4.
[173] *Pan.*, IV [8], 14–18.
[174] *Pan.*, VII [6], 5, 4.

mesajului, exaltarea calităților politico-morale garante ale securității și victoriei prin *amplificatio* a acțiunilor principelui.

3.3. CONSTANTINUS – UTILITAS PUBLICA; VIRTUS; PRINCEPS SALUTARIS

Tema retorică a relației dintre suveran și *elementa*[175] apare și în trei dintre cele cinci panegirice constantiniene din *corpus*[176], oratorii adaptând conținutul și mesajul ei în funcție de realitatea extratextuală. Procedând în acest mod, ei individualizează și accentuează asupra unor aspecte particulare ale programului ideologic sau ale valorii politice și morale a suveranului. Astfel, referindu-se la construirea, în 310, de către Constantinus a podului de la Agrippina, care permitea controlul mai eficient al neamurilor transrhenane[177], autorul anonim al panegiricului rostit în același an la Augusta Treverorum o considera o dovadă indubitabilă a supunerii naturii în fața principelui identificat cu însăși puterea divină (*numen*): *servit… ipsa natura numini tuo*[178]. Evidențiind, însă, soliditatea, stabilitatea și siguranța construcției, impuse de cursul impetuos al fluviului (*cum in illa gurgium altitudine tantarum molium fundamenta iaciuntur fidam et stabilem firmatem habitura*)[179], el o plasa în registrul pragmatic al politicii suveranilor romani – *utilitas publica*: *pro utilitate ac dignitate publica rebus*, spunea el[180]. Și pentru a-l magnifica pe creatorul acestui *opus* realizat cu dificultate, oratorul ținea să atragă atenția asupra durabilității lui (*hoc opus et difficile factu et usu futurum est sempiternum*) luând ca repere negative întreprinderile provizorii ale lui Xerxes (*Persarum rex potentissimus*) și Gaius (Caligula) (*ab Augusto tertius Caesar*) – podul de peste Hellespontus, respectiv cel dintre Puteoli și Baiae[181]. Astfel,

[175] *Pan.*, VIII [5], 10, 4; X [4], 32, 6.

[176] NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 178–190, 211–217, 254–263, 288–293, 334–342; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I, pp. 243–275; II, pp. 187–211; MARCONI, Giulia, „La figura di Costantino nell'*Ordo Panegyricorum*. I panegiristi e la nascita del potere costantiniano", in *Costantino I…*, pp. 31–44; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, pp. 11–50; BUCCI, Teresa, in Anonimo, *op. cit.*, pp. 11–42; BARNES, Timothy, *Constantine. Dinasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Wiley Blackwell, 2014, pp. 181–184; BARBERO, Alessandro, *Costantino il Vincitore*, Roma, 2016, pp. 25–67.

[177] *Pan.*, VII [6], 11, 3; 13, 1–3; *HD* 75737; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 235–236, nota 56; LASSANDRO, Domenico, *op. cit.*, in *Panegirici Latini*, pp. 237 (nota 44), 238 (nota 45); MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I, pp. 253–254; POTTER, David, *Constantine the Emperor*, Oxford-New York, 2013, p. 124.

[178] *Pan.*, VII [6], 13, 3. Această identificare dintre *numen* și persoana lui Constantinus mai apare în panegirice – *cf. Pan.*, VII [6], 1, 1; 1, 4; 2, 5; 14, 1; 18, 7; 22, 6; 23, 1; 23, 3; VIII [5], 1, 3; 7, 6; 9, 1; IX [12], 1, 1; 5, 5; 13, 2; 19, 1; SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 72, 104; TANTILLO, Ignazio, *op. cit.*, p. 1005, nota 48.

[179] *Pan.*, VII [6], 13, 3.

[180] *Pan.*, VII [6], 14, 1.

[181] *Pan.*, VII [6], 13, 4; *cf.* Hrdt., VII, 34–35; Suet., *Cal.*, 19, 1–3; Édouard Galletier, în *Panégyriques latins*, II, p. 65, notele 1–2; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 236, nota 59; LASSANDRO, Domenico, *op. cit.*, in *Panegirici Latini*, p. 238, notele 47–48; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, I, p. 254; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, p. 176.

slujindu-se de ficțiunea retorică a subordonării factorului natural, panegiristul comunica asistenței aulice un concept de politică imperială (*utilitas publica*)[182], care, din secolul al III-lea, devenise sinonim cu interesul de stat (public)[183] – *ratio rerum*, *rei publicae ratio*, *publicitus*, *publicus usus*, cum mai apare formulat în *corpus*[184]. În cazul de față, era vorba de o construcție menită să permită supravegherea mai atentă a francilor de dincolo de Rhin și, astfel, să creeze o atmosferă de siguranță provinciei. Aceeași semnificație a expresiei *utilitas publica* și a termenilor *utilitas* și *utilis* o dă Ammianus Marcellinus în *Res gestae* atunci când relatează măsurile de politică militară și edilitară de pe frontiera rhenano-dunăreană întreprinse de Constantius II, Iulianus Caesar sau Valentinianus I[185].

Însă, pentru retorul anonim, realizarea genistică nu putea obnubila valoarea personală a împăratului. Ca și alte construcții (*castella*) ridicate în același scop, *pons* nu era mai mult decât un simplu ornament tehnic al *ripa*-ei, cu adevărat importante pentru apărarea frontierei fiind prestigiul militar al suveranului și *terror* pe care acesta o inspira barbarilor. Barieră naturală reprezentată de fluviul *bicornis*, spunea panegiristul, nu e suficientă pentru a asigura pacea locuitorilor provinciilor din proximitate, existând mereu tentația de a fi depășită, fie când apele scad din cauza căldurii, fie când acestea îngheață de ger; singurul obstacol inexpugnabil (*inexpugnabilis murus*), superior celui creat de *Natura*, este doar *fama virtutis*, dată de *cotidiana atque aeterna victoria* a lui Constantinus[186].

Astfel, accentul pus pe *utilitas publica* și pe *virtus militaris*, ambele realizate cu sprijinul motivului retoric al raportului suveran-natură, permit să evidențiem cele două versante ale comunicării politice urmărite de panegirist prin *oratio* sa: cea „descendentă" sau *top-down*, prin care informează audiența asupra aspectelor concrete ale programului politic imperial la frontierea rhenană, emfatizând calitățile și meritele împăratului (fortificarea malului fluviului, politica agresivă și eficientă față de barbari[187], instaurarea păcii în Gallia[188]) și cea „ascendentă" sau

[182] Mai este întâlnit în *Pan.*, II [10], 11, 2: *utilitas imperii singularis*; III [11], 12, 3: *utilitas rei publicae*; X [4], 2, 8: *publica utilitas*; 38, 2: *rei publicae utilitas*; XII [2], 16, 3: *utilitas*.

[183] GAUDEMET, J., „Utilitas publica", in idem, *Études de droit romain*, II, Neapoli-Camerino, 1981, pp. 161–197.

[184] ***ratio rerum***: *Pan.*, IV [8], 20, 3; ***rei publicae ratio***: *Pan.*, II [10], 14, 3; X [4], 38, 6; XI [3], 7, 1; ***publicitus***: *Pan.*, X [4], 33, 7; ***publicus usus***: *Pan.*, XII [2], 21, 1.

[185] ***Utilitas publica***: Amm., XVII, 13, 1: *ad Limigantes… ocius signa transferri utilitas publica flagitabat*; XVIII, 2, 5: *utilitati publicae metu barbaros oboedisse, rectoris amore Romanos*; ***utilitas***: XVI, 11, 7: *sciens se id contra utilitatem Romaniae iussisse*; 12, 8: *utilitati securitatique recte consules Caesar*; XVII, 9, 1: *studio pervigili properans modis omnibus utilitatem fundare provinciarum munimenta tria… reparare pro tempore cogitabat*; 14, 1: *mandatorum memores nusquam ab utilitate Romanae rei maiestateque*; XXX, 7, 8: *Saxonas… malefido quidem, sed utili commento peremit*; ***utilis***: XIV, 10, 14: *Quam ut cunctator et cautus utiliumque monitor… tribui debere censeo /pacem/ multa contemplans*; BRANDT, Axel, *op. cit.*, pp. 340–342. Pentru problemele de ordin militar ca motivație a prezenței imperiale și a lui *utilitas publica*, cf. ARCE, Javier, „Imperial journeys in the 4th century: burdens and *utilitas publica*", *AnTard*, 24, 2016, pp. 154–155.

[186] *Pan.*, VII [6], 11, 1–5.

[187] Vezi și *Pan.*, VII [6], 10; 12; 21, 1–2.

[188] Vezi și *Pan.*, VII [6], 22, 1: *omni pace composita*.

bottom-up, prin care transmite Curții adeziunea elitelor provinciale reunite la Augusta Treverorum la politica principelui și, prin asociere cu alte elemente din discurs (politica gallică a lui Constantius *Pius*[189], legitimitatea imperiului lui Constantinus[190], devoțiunea specială a suveranului față de *Apollo noster*[191], tradiția istorică a fraternității dintre aedui și romani[192], generozitatea deosebită a împăratului față de templul apollinic și față de *patria* retorului /Augustodunum/[193]), afirmarea conștiinței romanității și relația specială cu dinastia constantiniană[194].

Tema discutată aici are o conotație aparte în *panegyricus* pronunțat în 313 de către un anonim din Augustodunum la Augusta Treverorum în prezența împăratului și în cel rostit la 1 martie 321 de Nazarius din Burdigala la Roma în fața fiilor lui Constantinus – Crispus și Constantinus II *Caesares*, care aniversau *quinquaennalia*, unde oratorii, integrând-o relatării campaniei din Italia și de eliberare a Romei de sub „tirania" lui Maxentius[195], o conexează cu sfârșitul la *Mulvius pons* și cu tratamentul postum al corpului acestuia din urmă. Cu o bună formație literară, deprinsă în școlile de retorică ale epocii, ei o redau în formule estetice elevate, în

[189] *Pan.*, VII [6], 6.

[190] *Pan.*, VII [6], 2–4; 8, 1; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *Der Panegyricus des Jahres 310…*, pp. 52–84, 130–131; WARMINGTON, B. H., *op. cit.*, pp. 374–377; BARBERO, Alessandro, *op. cit.*, pp. 32–41.

[191] *Pan.*, VII [6], 21, 3 – 22, 2. MÜLLER-RETTIG, Brigitte, *op. cit.*, p. 261–269; WARMINGTON, B. H., *op. cit.*, pp. 377–378; GIRARDET, Klaus M., *Der Kaiser und sein Gott. Das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantins des Großen*, Berlin-New York, 2010, pp. 30–43; BARCELÓ, Pedro, *Constantino frente a una controvertida elección: entre Apolo y Cristo*, *in Constantino, ¿el primer emperador cristiano? Religión y política en el siglo IV*, Josep Vilella Masana (ed.), Barcelona, 2015, pp. 39–46; CASTELLANOS GARCÍA, Santiago, „Naciste emperador": el panegirico a Constantino del año 310", in *ibidem*, pp. 47–52; WARE, Catherine, *op. cit.*, p. 118–132; BARBERO, Alessandro, *op. cit.*, pp. 39–43.

[192] *Pan.*, VII [6], 22, 4.

[193] *Pan.*, VII [6], 22, 3–6; BARBERO, Alessandro, *op. cit.*, p. 43; LENSKI, Noel, *Constantine and the Cities. Imperial Authority and Civic Politics*, Philadelphia, 2016, pp. 137–139.

[194] Vezi și HOSTEIN, Antony, *La cité et l'empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les* Panégyriques latins, Paris, 2012; SZIDAT, Joachim, „Gaul and the Roman Emperors of the Fourth Century", in *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Johannes Wienand (ed.), New York, 2015, pp. 120–121; *Constantin et la Gaule…*, *passim*; BARBERO, Alessandro, *op. cit.*, pp. 44–45; GUICHARD, Laurent, „Constantin, Apollon et Grand d'après le Panégyrique de 310 et les recherches récentes sur le site de Grand", *Annales de l'Est*, 2, 2017, pp. 187–216.

[195] NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 290–293, 303 (nota 34), 304 (nota 36), 362–363 (nota 78), 369–372 (notele 101–115); GIRARDET, Klaus M., *op. cit.*, pp. 63–72; VAN DAM, Raymond, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*, Cambridge-New York, 2011; BARNES, Timothy, *op. cit.*, pp. 61–83; ROBERTO, Umberto, „Aquileia tra Massenzio e Costantino: l'assedio della tarda estata 312", in *Costantino il Grande a 1700 anni dall'„Editto di Milano". Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013*, Giuseppe Cuscito (a cura di), Trieste, 2014, pp. 129–143; PELIZZARI, Andrea, „Tra *adventus* imperiali e *bella civilia*. L'Italia settentrionale e Aquileia nei *Panegyrici Latini* di età tetrarchico-costantiniana, in *ibidem*, pp. 145–160; ZACCARIA, Claudio, „Costantino ad Aquileia: tra epigrafia e retorica", in *ibidem*, pp. 179–192; BONAMENTE, Giorgio, „Dalla Gallia a Roma: Costantino e l'assedio di Verona", in *ibidem*, pp. 193–217; BARBERO, Alessandro, *op. cit.*, pp. 45–67.

asociere cu termeni amintind de invectiva ciceroniană contra inamicului politic[196] şi – mai ales în *oratio* din 313 – cu *topoi* literari şi retorici tradiţionali (*laus fluvium*[197], statul aflat în pragul prăbuşirii salvat graţie intervenţiei salutare a împăratului[198], greco-orientalii viciaţi[199], armele prefăcute în obiecte benefice[200], războiul civil ca sursă de cruzime şi *licentia*[201], sacralitatea numărului şapte[202], intervenţia favorabilă a divinităţii în luptă[203] ş.a.), toate contribuind la augmentarea până la hiperbolizare a acţiunilor şi virtuţilor lui Constantinus şi la *vituperatio* până la derizoriu a lui Maxentius[204].

Astfel, după ce menţionează înecarea în Tibru a nelegiuitului monstru (*deforme prodigium*)[205], retorul din 313 apelează la o *peroratio* patetică sub forma procedeului estetic al apostrofului, în care, inspirându-se din istoria mitică evocată de Vergilius şi Titus Livius, elogiază fluviul pentru bunăvoinţa arătată eroilor legendari ai Romei (Aeneas, Romulus, Cocles, Cloelia) şi, prin antiteză, pentru lipsa de îndurare manifestată faţă de *falsus Romulus* (Maxentius), făcându-l, astfel, copărtaş la victoria lui Constantinus: *Sancte Tybri, quondam hospitis monitor Aeneae, mox Romuli conservator expositi, tu nec falsum Romulum diu vivere nec parricidam Urbis passus es enatare. Tu Romae tuae altor copiis subvehendis, tu munitor moenibus ambiendis, merito Constantino victoriae particeps esse voluisti, ut ille hostem in te propelleret, tu necares. Neque enim semper es rapidus et torrens, sed pro temporum ratione moderatus. Tu quietus armatum Coclitem revexisti, tibi se placido Cloelia virgo commisit; at nunc violentus et turbidus hostem rei publicae sorbuisti et, ne tuum lateret obsequium, eructato cadavere prodidisti*[206].

Şi Nazarius, în 321, evocă sfârşitul nedemn al lui Maxentius în apele Tibrului[207], alăturând contribuţiei fluviului pe cea a mării şi a vânturilor, acţiunea

[196] Vezi, de exemplu, GRANGÉ, Ninon, „Cicéron contre Antoine: la désignation de l'ennemi dans la guerre civile", in *Mots. Les langages du politique* [En ligne], 73, 2003, mis en ligne le 09 octobre 2008, consulté le 01 février 2017. URL: http:// mots.revues.org/15512; DOI: 10.4000/mots.15512.

[197] *Pan.*, IX [12], 18, 1–2.

[198] Vezi *infra*.

[199] *Pan.*, IX [12], 5, 3; 6, 1–2; 10, 2; 24, 1.

[200] *Pan.*, IX [12], 12, 2–4; 13, 1–5.

[201] *Pan.*, IX [12], 20, 3–4; 21, 1.

[202] *Pan.*, IX [12], 16, 2.

[203] *Pan.*, X [4], 14–15.

[204] Despre „demonizarea" lui Maxentius, *cf.* L'HUILLIER, Marie-Claude, *op. cit.*, pp. 98, 247, 263–275; LASSANDRO, Domenico, in *Panegyrici Latini*, pp. 17–18; idem, Sacratissimus imperator…, pp. 37–39.

[205] *Pan.*, IX [12], 17, 2.

[206] *Pan.*, IX [12], 18, 1–2. Despre acest pasaj, vezi GALLETIER, Édouard, *Panégyriques Latins*, II, pp. 118, 138 (nota 1); NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 321–322, notele 111–115; LASSANDRO, Domenico, Sacratissimus imperator…, pp. 38–39, 98–99; idem, in *Panegirici Latini*, pp. 313–314, notele 58–61; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini*..., I, p. 273; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 179–180; HUNSUCKER, Raphael G. R., „Maxentius and the *aeternae urbis suae conditores*: Rome and Its Founders from Maximian to Constantine (289–313)", in *Imagining Emperors*... pp. 85–87.

[207] *Pan.*, X [4], 30, 1.

lor conjugată asigurând plenitudinea succesului constantinian şi damnarea uzurpatorului: o dată ce *caput* i-a fost trimis în Africa, pentru ca aceasta, distrusă pe când *tyrannus* era viu (*vivus*), să aibă satisfacţie văzându-l mutilat (*laceratus*), marea însăşi, arăta el, care, de obicei, la acel moment (sfârşitul lui octombrie 312), nu era favorabilă navigaţiei, a avut vânturi propice şi ape liniştite; astfel, conchidea retorul, preafericita victorie (*beatissima victoria*) a fost favorizată de aportul a trei *elementa*: *caput… redidit Tiberis, prosecuti sunt venti, maria servarunt*[208].

Aşadar, *topos*-ul legăturii dintre suveran şi componentele universului fizic a fost utilizat de către cei doi oratori pentru a supradimensiona importanţa faptelor istorice şi a le transforma în instrumente ideologice puse în serviciul propagandei constantiniene. Este vorba, mai întâi, despre inocularea ideii de ostilitate generală faţă de Maxentius, înfăţişat ca tipul însuşi de tiran[209], şi, în consecinţă, de exuberanţă unanimă (*exsultatio*, *laetitia*, *gaudium*) provocată de căderea sa – a societăţii (*populus Romanus*[210], *senatus*[211], *plebs*[212], *matrimonia*[213], *innocenti*[214], *insidiati*[215], *privati*[216], Italia[217], Roma[218], provinciile[219], insulele[220], oraşele[221],

[208] *Pan.*, X [4], 32, 6–7. Despre acest pasaj, vezi GALLETIER, Édouard, *Panégyriques Latins*, II, pp. 192–193, notele 1–2; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 377–378, notele 141–143; LASSANDRO, Domenico, in *Panegirici Latini*, pp. 372 (nota 52), 374 (nota 53); MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, pp. 207–208; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 373–374.

[209] De aici, caracterizările în termeni ce amintesc de invectiva ciceroniană: *illius* (*Pan.*, IX [12], 3, 4); *suppositus* (*Pan.*, IX [12], 4, 3); *tyrranus* (*Pan.*, X [4], 25, 4; 30, 1; 31, 4; 32, 3; 34, 4); *oppressor* (*Pan.*, X [4], 31, 5); *monstrum* (*Pan.*, IX [12], 3, 5); *turpissimum prodigium* (*Pan.*, IX [12], 7, 1); *portentum* (*Pan.*, IX [12], 14, 2); *vilissimus homo* (*Pan.*, IX [12], 14, 2); *stultum et nequam animal* (*Pan.*, IX [12], 14, 3); *nefarium homo* (*Pan.*, IX [12], 16, 2); *vernula purpuratus* (*Pan.*, IX [12], 16, 3); *deforme prodigium* (*Pan.*, IX [12], 17, 2); *parricida Urbis* (*Pan.*, IX [12], 18, 1); *falsus Romulus* (*Pan.*, IX [12], 18, 1); *hostis* (*Pan.*, IX [12], 18, 1); *hostis rei publicae* (*Pan.*, IX [12], 18, 2); *illum semper… visceribus inhaerentem* (*Pan.*, X [4], 27, 5); *illa monstrosa labes* (*Pan.*, X [4], 33, 7); *saevus* (*Pan.*, X [4], 30, 1; 31, 4) etc. Vezi şi GALLETIER, Édouard, *Panégyriques Latins*, II, pp. 108, 200; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 300–301, notele 24–26; D'ALESSANDRO, Giuseppina, „Sulla contrapposizione tra Costantino e Massenzio nei *Panegyrici Latini*", *InvLuc*, 18–19, 1996–1997, p. 132; LASSANDRO, Domenico, Sacratissimus imperator…, pp. 37–39; idem, in *Panegirici Latini*, pp. 16–19, 291 (nota 14); LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 318–319, 343–346, 363–366, 391, 400.

[210] *Pan.*, IX [12], 17, 3; 18, 2: *universus in gaudia et vindictam populus Romanus exarsit*; 19, 1; 19, 5; X [4], 30, 4; 31, 1.

[211] *Pan.*, IX [12], 4, 4; 19, 1; 19, 5; 20, 1–2; X [4], 30, 4.

[212] *Pan.*, IX [12], 4, 4.

[213] *Pan.*, IX [12], 3, 6.

[214] *Pan.*, IX [12], 3, 6; 4, 4.

[215] *Pan.*, IX [12], 3, 6.

[216] *Pan.*, X [4], 33, 7.

[217] *Pan.*, IX [12], 3, 7; 7, 3–7; 14, 2; 25, 2–4; X [4], 19, 3; 27, 5; 32, 5.

[218] *Pan.*, IX [12], 3, 7; 14, 2; 15, 1; 16, 2; 18, 3; 20, 3; 25, 3; X [4], 31, 1; 37, 5; 38, 6.

[219] *Pan.*, IX [12], 16, 1: *omni Africa quam delere statuerat exhausta*; 25, 2–3; X [4], 32, 6–9 etc.

[220] *Pan.*, IX [12], 16, 1: *omnibus insulis exinanitis*; 25, 2.

[221] *Pan.*, IX [12], 7, 3; 7, 5; X [4], 32, 5.

templele[222] etc.)[223], a creaturilor mitice (*terribiles nocturnes Vltiones*)[224], dar și a naturii înseși; moartea în *unda fatalis*[225] i-a adus umilirea totală, excluderea definitivă atât din universul uman, cât și din cel fizic – așadar, *ultima damnatio*[226]. În al doilea rând și în strânsă legătură cu aspectul anterior, se urmărea prezentarea campaniei antimaxentiene nu ca un *bellum civile* (*intestinum*) sângeros[227], ci ca un *bellum iustum* (*pium*) agreat chiar de puterile celeste și sprijinit de *elementa*[228], întrucât era dus împotriva unui *tyrannus*, a unui *parricida Vrbis* care timp de șase ani terorizase și spoliase statul (*tyrannis impia*; *dominatio feralis*; *civile latrocinium*)[229]. În sfârșit, Constantinus era prezentat ca un *princeps salutaris*[230] – concept foarte rar în panegirice[231] –, așadar, ca un suveran care a salvat statul (Roma), împreună cu locuitorii săi, de la o iminentă catastrofă (*res publica praecipitans*), făcându-l să-și revină (*excitarit recrarit erexerit*)[232]. Aceasta pare să

[222] *Pan.*, IX [12], 4, 4.

[223] Vezi și Aur. Vict., *Caes.*, 40, 24: *Huius nece incredibile quantum laetitia gaudioque senatus ac plebes exsultauerint*.

[224] *Pan.*, IX [12], 16, 5.

[225] *Pan.*, X [4], 28, 4.

[226] *Pan.*, X [4], 30, 1; 31, 4; 32, 3; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 342–346, 364; KRISTENSEN, Troels Myrup, „Maxentius'Head and the Rituals of Civil War", in *Civil War in Ancient Greece and Rome Contexts of Disintegration and Reintegration*, Henning Börm, Marco Mattheis, Johannes Wienand (ed.), Stuttgart, 2015, pp. 321–346, în special pp. 323–336.

[227] *Pan.*, IX [12], 8, 1–2; 20, 3–4; 21, 1–3; X [4], 6, 4; 9, 1: *iniusta arma*. Vezi și NERI, Valerio, „Costantino e le guerre civili", in *Costantino I...*, pp. 69–74.

[228] Tibrului, mării și vânturilor i-ar putea fi adăugată noaptea (*nox*), întrucât, așa cum descrie Nazarius bătălia de la Verona dintre Constantinus și Ruricius, așternerea întunericului a fost un adevărat dar al nopții (*donum noctis*) pentru *imperator*, făcându-l pe acesta nu numai *interritus*, ci *vehementior* în masacrarea inamicilor (*Pan.* X [4], 26, 1 și 3; GALLETIER, Édouard, *Panégyriques Latins*, II, p. 187, nota 1; LAUDANI, Carmela, in Nazario, *op. cit.*, pp. 304, 307).

[229] *Pan.*, IX [12], 2, 1–5; 3, 5; 4, 1; 4, 5; 16, 2; 18, 1; 19, 2; 20, 3; X [4], 6–16, 1–2; 19, 2–3; 21–31; 33, 6; GRÜNEWALD, Thomas, *Bandits in the Roman Empire. Myth and Reality*, translated by John Drinkwater, London and New York, 2004, p. 82; LAUDANI, Carmela, *in* Nazario, *op. cit.*, pp. 359, 388; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 174, 180.

[230] *Pan.*, X [4], 2, 2: *quintum decimum maximus princeps salutaris imperii degit annum*.

[231] Mai apare în cazul lui Iulianus, numit de Claudius Mamertinus *salutare humano generi sidus – Pan.*, XI [3], 2, 3; de asemenea, Amm., XXI, 10, 2: *sidus salutare*; XXII, 9, 14: *salutare sidus*; MARCONE, Arnaldo, *op. cit.*, p. 128.

[232] *Pan.*, X [4], 3, 3. Pentru Roma și alte orașe în politica și ideologia constantiniană post-maxențiană, vezi HEKSTER, Olivier, „The city of Rome in late imperial ideology: The Tetrarchs, Maxentius, and Constantine", *MedAnt*, II/2, 1999, pp. 728–735; MAYER, Emanuel, „Civil War and Public Dissent: The State Monuments of the Decentralised Roman Empire", in *Social and Political Life in Late Antiquity*, William Bowden, Adam Gutteridge and Carlos Machado (ed.), conceived and co-ordinated by Luke Lavan, Leiden-Boston, 2006, pp. 145–149; MARLOWE, Elizabeth, „*Liberator urbis suae*. Constantine and the ghost of Maxentius", in *The Emperor and Rome. Space, Representantion, and Ritual*, Björn C. Ewald and Carlos F. Noreña (ed.), Cambridge-New York, 2010, pp. 199–219; LENSKI, Noel, *op. cit.*, pp. 33–34, 141–144; TANTILLO, Ignazio, „Costantino nell'epigrafia delle province africane, con particolare riferimento al periodo successivo alla battaglia di Ponte Milvio", in *Costantino a Milano. L'Editto e la sua storia (313–2013)*, Riccardo Macchioro (a cura di), Milano, 2017, pp. 125–149, în special pp. 143–149 („Costantino dopo Ponte Milvio. Il *tyrannus* e la sua *factio*"); HUNSUCKER, Raphael G. R., *op. cit.*, pp. 107–108.

fie o temă propagandistică atent urmărită și subtil difuzată de anturajul principelui mai ales prin intermediul oratoriei celebrative[233], dar și pe alte canale, precum cel epigrafic[234] și numismatic[235].

Împreună, toate aceste aspecte contribuiau la realizarea consensului general asupra legitimității intervenției lui Constantinus în spațiul controlat de Maxentius, un *vernula purpuratus*[236], și, în ultimă instanță, a legalității principatului său[237].

3.4. THEODOSIUS ȘI PRINCIPATUL MERITOCRATIC

Spre deosebire de alte panegirice din *corpus*, în cel rostit la Roma, în 389, de Latinus Pacatus Drepanius din Burdigala în cinstea lui Theodosius I, natura joacă rolul exclusiv de *testis* al meritelor suveranului. Pronunțat în Senatul roman după victoria împotriva uzurpatorului Magnus Maximus care controlase o parte a Occidentului timp de șase ani (383–388)[238], discursul avea menirea de a construi

[233] *Pan.*, VI [7], 2, 5: *salutis gubernacula*; VII [6] (310), 7, 5: *caelestibus suffragiis ad salutem rei publicae vocabaris*; 21, 6: *salutifer*; VIII [5] (312), 7, 6: *primum nobis signum salutis fuit*; 9, 6: *ibant per haec ora lacrimae nobis salutares*; 11, 3: *dedisti salutem*; 14, 4: *omnium nostrorum conservator*; IX [12] (313), 1, 1: *servata… res publica*; 3, 1: *cum tua conservatio salus nostra sit*; 4, 4: *te †conservatio†… gratulatio*; 7, 2: *salus vestra*; 9, 3: *salus rei publicae*; 11, 1: *servaveras*; 11, 2: *conservari… servati*; 11, 4: *servarent deditos gladii sui*; 12, 2: *gladius ille… custos factus est ad salutem*; 12, 4: *mucrones in salutaria vincla curvantur*; 13, 1: *tibi vincunt gladii, tibi servant*; 13, 2: *Ut deus ille mundi creator et dominus eodem fulmine suo nunc tristes nunc laetos nuntios mittit, ita eadem sub numine tuo… pernicie aut conservatione discernunt*; 13, 4: *vita enim hominem diu parta sempre servanda est*; 20, 1: *salutem quam per te receperant non imputasti*; X [4], 3, 3: *ex ipsis faucibus fati Roma servata*; 15, 7: *sic debuit Roma servari*; 26, 5: *praepotens Roma… eo cariorem habet quo maiore labore servavit*; 27, 2: *omnia ad salubrem cursus redirent*; 38, 6: *conservatore sua*. Dar vezi și *Pan.*, IX [12], 1, 1; 1, 3; 3, 2; 7, 7; X [4], 6, 6; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, p. 160.

[234] *E.g.*: *EDR* 122141 (Roma, a. 312–324): *Restitutori publicae/ libertatis, defensori/ Urbis Romae, communis/ omnium salutis auctori…*; *EDCS* 26001077 (Uchi Maius, a. 312): *… publicae salutis*; *EDCS* 59800108 (Mustis, a. 312–315): *… restitutori publi/cae salutis libertatis/que communis*; *EDCS* 6000057 (Sabratha): *[Restitu]tori or<b>[is requie]i et p[ub]licae [salutis]*; GREGORI, Gian Luca, FILIPPINI, Alister, „L'epigrafia costantiniana. La figura di Costantino e la propaganda imperiale", in *Costantino I. Enciclopedia costantiniana…*, pp. 528 (nr. 11), 538; LENSKI, Noel, *op. cit.*, p. 294, nota 36.

[235] Medalion de argint de la Ticinum sau de la Roma datat în 315 cu inscripția *salus rei publicae*: PEREIRA da SILVA, Diego, „*Ticinum*: un estudo da propaganda política de Constantino I", *NEArco. Revista Eletrônica de Antiguidade*, II/4, 2009, p. 62; LÖX, Marcus, „Interazione tra immagine e legenda nella monetazione costantiniana: un caso di studio ermeneutico", *in Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Romae (22–28.9.2013). Costantino e i Costantinidi. L'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi*, II, curatela scientifica Olaf Brandt, Vincenzo Fiocchi Nicolai, cura editoriale Olaf Brandt, Gabriela Castiglia, Città del Vaticano, 2016, pp. 1424–1425; MARANESI, Alessandro, *op. cit.*, pp. 161, 193.

[236] *Pan.*, IX [12], 16, 3.

[237] WARMINGTON, B. H., *op. cit.*, pp. 379–384; HUMPHRIES, Mark, *op. cit.*, pp. 93–97.

[238] *Pan.*, XII [2], 24, 2: *illud lustrale iustitium*; WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 53–71; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 444–447; BIRLEY, Antony R., *The Roman Government of Britain*, pp. 443–450.

imaginea lui Theodosius – „constructing a king", cum spunea Christopher Kelly[239] –, aşadar, de a-l înfăţişa înaltului ordin (*amplissimus ordo*)[240] şi oraşelor din Gallia al căror delegat era Pacatus[241] ca un împărat a cărui stăpânire asupra întregului spaţiu roman era întrutotul legitimă[242], întrucât îl recomandau atât faptul că a fost ales *ab omnibus… et ex omnibus*[243], dar şi originea strălucită[244], frumuseţea divină[245], conduita de viaţă exemplară şi caracterul desăvârşit[246], faptele puse în slujba statului înainte de domnie[247] şi mai ales cele ieşite din comun (*miracula*) de după alegerea ca principe[248] – în cuvintele oratorului, *felix patria*, *domus clara*, *forma divina*, *aetas integra*, *militarium civiliumque rerum usus*[249]. În acest sens, Pacatus a insistat pe un aspect fundamental al ideologiei theodosiene, difuzat, într-o manieră sau alta, şi prin alte scrieri din epocă (*Oratio* XVI din 383 şi *Oratio* XIX din 386 ale lui Themistios, discursurile versificate ale lui Claudius Claudianus, *Epitome de Caesaribus* ş.a.), anume meritocraţia ca principiu al elecţiunii imperiale[250]. Pentru a

[239] KELLY, Christopher, „Pliny and Pacatus. Past and Present in Imperial Panegyric", in *Contested Monarchy …*, pp. 215–238; vezi şi WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 109–110.

[240] *Pan.*, XII [2], 1, 3; 47, 1.

[241] *Pan.*, XII [2], 2, 1; 23, 1; 47, 5–6.

[242] WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 105–118; MALCOLM ERRIGTON, R., *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, Chapel Hill, 2006, pp. 133–141; MAYER, Emanuel, *op. cit.*, pp. 150–152; GRAF, Fritz, „Laying Down the Law in *Ferragosto*: The Roman Visit of Theodosius in Summer 389", *Journal of Early Christian Studies*, 22/2, 2014, pp. 219–242; HUMPHRIES, Mark, „Emperors, Usurpators, and the City of Rome. Performing Power from Diocletian to Theodosius", in *Contested Monarchy…*, pp. 160–161.

[243] *Pan.*, XII [2], 4, 1.

[244] *Pan.*, XII [2], 31, 1: *nobilissima familia*; vezi şi *infra*.

[245] *Pan.*, XII [2], 2, 3; 6, 2–3; 7, 1.

[246] *Pan.*, XII [2], 12, 3: *vitae secta et ratio*, *fides*; 13, 1: *moderatio*; 13, 3: *labor*, *patientia*, *frugalitas*; 15, 3: *sapientia*, *fortuna*; 16, 1–2: *amicitia*, *fides ac facultas*; 16, 4: *benignitas*; 16, 5: *benivolentia*; 18, 3: *benivolentia*, *memoria*, *sacra mens*; 20, 1: *benignitas*; 20, 2: *humanitis*; 20, 5; 31, 3: *fides*, *fas*, *ius*, *clementia*, *pudicitia*, *religio*; 40, 1: *felicitas*; 40, 3: *constantia*, *patientia*, *prudentia*, *fortitudo*, *fortuna*; 43, 4: *clementia*; 45, 7: *clementia*.

[247] *Pan.*, XII [2], 8, 1–3; 10, 2–4; 31, 1.

[248] *Pan.*, XII [2], 12, 5–6; 13, 1–4; 14, 4; 15, 1–3; 16, 1–5; 17, 3–4; 18–1–4; 21, 2–5; 22; 47, 5 etc.

[249] *Pan.*, XII [2], 3, 6; vezi şi 7, 2–6.

[250] CHAUSSON, François, ***Stemmata aurea:*** *Constantin, Justine, Théodose. Revendications généalogiques et idéologie impériale au IVe siècle ap. J.-C.*, Roma, 2007; ROBERTO, Umberto, „L'eredità di Traiano: la vicenda di Lusius Quietus nel pensiero di Temistio (Or. XVI 204D–205A)", *in L'eredità di Traiano. La tradizione istituzionale romano-imperiale nella storia dello spazio romeno. Atti del convegno di Bucarest, 6–7 giugno 2007*, Alberto Castaldini (a cura di), Bucarest, 2008, pp. 72–90; GONZÁLEZ del CAMPO, Guillermo, „Trajano en la literatura de corte de Teodosio y Justiniano", *Talia dixit*, 4, 2009, pp. 43–71; MORENO-FERRERO, Isabel, „El retrato de Teodosio I (*Epit.* 48): una encrucijada imperial en la caracterización imperial de la Antigüedad Tardía / Theodosius I portrait (*Epit.* 48): a crossroad on the caractherization of the emperor in Late Antiquity", *in The Theodosian Age (379–455). Power, place, belief and learning at the end of the Western Empire*, Rosa García-Gasco, Sergio González Sánchez, David Hernández de la Fuente (ed.), Oxford, 2013, pp. 133–144; TOURNIER, Charlotte, „La mémoire des figures impériales chez Claudien", *Interférences* [en ligne], 9, 2016 (http://interferences.revues.org/5830) (DOI: 10.4000/ interferences.5830); BUREAU, Bruno, „Construire l'image du prince en Occident entre 395 et 404: les *Panégyriques*

fi mai persuasiv în transmiterea acestei idei și în strânsă conexiune cu conținutul unor *capita* ale schemei elogiului regal teoretizat de Menander din Laodicaea[251], el a apelat și la motivul retoric al raportului dintre împărat și componentele universului fizic, slujindu-se de procedee stilistice precum personificarea, metonimia și comparația.

Astfel, în privința locului de origine (patríß)[252], elementul natural care fundamentează legitimitatea lui Theodosius este însăși *patria* sa – Hispania[253], împăratul înscriindu-se în galeria personalităților excepționale pe care provincia iberică le-a dat Imperiului – soldați, generali, oratori, poeți (*Haec durissimos milites, haec experientissimos duces, haec facundissimos oratores, haec clarissimos vates parit*), guvernatori, principi (*haec iudicum mater, haec principum est*), Traianus, Hadrianus (*Haec Traianum illum, haec deinceps Hadrianum misit imperio*)[254]. Această *terris omnibus terra felicior*, cum o definește Pacatus[255], era *mater* a lui Theodosius (*tibi mater Hispania est*)[256], cea căreia îi datora imperiul (*huic te debet imperium*)[257], *terra* care l-a făcut nu doar suveran, ci chiar zeu vizibil (*deum dedit Hispania quem videmus*), punând, astfel, în inferioritate Creta – *cunabula* al lui Iuppiter, Delos, unde au făcut primii pași *gemina numina*, și Theba, faimoasă pentru că acolo a crescut Hercules[258].

Și în ceea ce privește familia (génoß)[259], natura are un anumit rol în susținerea legitimității lui Theodosius. *Virtus tua meruit imperium*, spune Pacatus[260]. Această valoare (*virtus*) se origina în *patris virtus*[261], era, așadar, o moștenire de la acel bărbat divin (*vir ille divinus*)[262], acel triumfător (*triumphalis vir*)[263], cum îl caracterizează Pacatus pe Theodosius cel Bătrân[264], vestit pentru calitățile morale și fizice excepționale (*summa virtus summaque felicitas*, *nobilitas*, *fortitudo*, *sapientia*, *decor corporis*, *dignitas*)[265] și pentru numeroasele fapte de

impériaux de Claudien et le « miroir du prince », *Interférences* [en ligne], 11, 2018 (https://journals.openedition.org/interferences/6455) (DOI: 10.4000/interferences.6455).

[251] Mend. Rhet., 368.8–377.30.

[252] Mend. Rhet., 369.18–379.8.

[253] *Pan.*, XII [2], 3, 6; 5, 1.

[254] *Pan.*, XII [2], 4, 5.

[255] *Pan.*, XII [2], 4, 1.

[256] *Pan.*, XII [2], 4, 2.

[257] *Pan.*, XII [2], 4, 5. Ideea e întâlnită întocmai în *Laus Serenae* a lui Claudius Claudianus – cf. Claud., *c.m.* 30, 36–37.

[258] *Pan.*, XII [2], 4, 5.

[259] Mend. Rhet., 370.9–371.3.

[260] *Pan.*, XII [2], 7, 1.

[261] *Pan.*, XII [2], 5, 1.

[262] *Pan.*, XII [2], 16, 5.

[263] *Pan.*, XII [2], 31, 1.

[264] Panegiristul nu-i dă numele. Despre Theodosius cel Bătrân, vezi NIXON, C.E.V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 453, nota 18; WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 31–32; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in Panegyrici Latini…, II, p. 239.

[265] *Pan.*, XII [2], 6, 1–2.

arme (*gesta*)[266], despre cele din urmă dând mărturie nu doar neamurile învinse (sarmați, saxoni, scoți, alamanni, mauri), ci și *elementa* – Rhinul, Waalul, *sanguineus Hister*, Britannia[267].

În egală măsură, natura atestă faptele principelui (práceiß)[268]. Astfel, referindu-se la contingentele de mercenari barbari (*omnes Scythicae nationes*) integrate cu o excepțională capacitate organizatorică în armata theodosiană (*nullus tumultus, nulla confusio, numma direptio ut a barbaro erat*)[269], Pacatus, utilizând personificarea și comparația, arăta că împăratul a condus împotriva lui Maximus soldați veniți dinspre periculosul Caucasus, frigurosul Taurus și Istrul făuritor de trupuri robuste (*minax Caucasus et rigens Taurus et ingentium corporum durator Hister*)[270], care au luptat împotriva unor soldați romani, chiar dacă trădători (*publici proditores*)[271], numeroși, bine echipați[272] și motivați de-o adevărată *gladiatoria desperatio*[273], iar nu contra unei armate ca cea asupra căreia a triumfat Augustus (*victor Augustus*) în bătălia de la Actium purtată cu învinsul Antonius (*victus Antonius*), formată din popoare trimise de caldul Pharus, lascivul Canopus și Nilul hrănitor de oameni moleșiți (*illos tepens Farus et mollis Canopus leviunque populorum altor Nilus emiserat*)[274]. De asemenea, evocând prima înfrângere a uzurpatorului în 388[275], el invoca, personificând, mărturia orașului Siscia și a râului Sava – *testis es, Siscia, testis pulcherrimi, Save, conflictus*[276] –, *fluvius* înghițând în vârtejurile sale repezi portdrapelul (*vexillarium*) lui Maximus, favorizând, astfel, răzbunarea (*vindicta*) și victoria (*victoria*) împăratului și prevenind *clementia* acestuia[277].

În sfârșit, *Natura* confirmă autoritatea și prestigiul lui Theodosius printre neamuri și *regna* străine[278] și puterea universală a acestuia. Astfel, nu fără o

[266] *Pan.*, XII [2], 5, 1–4.

[267] *Pan.*, XII [2], 5, 2. GALLETIER, Édouard, *in Panégiriques Latins*, III, p. 72, nota 4; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 453, nota 18; MICUNCO, Giuseppe, in *Panegirici Latini*, p. 447, nota 28; ÁLVAREZ-JIMÉNEZ, David, „Ammianus and Theodosius concerning the *Barbarica Conspiratio*", in *The Theodosian Age (A.D. 379–455)…*, pp. 73–84; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, p. 239.

[268] Mend. Rhet., 372.12–377.9.

[269] *Pan.*, XII [2], 32, 3–5.

[270] *Pan.*, XII [2], 33, 4. NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, p. 499, nota 121; WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, p. 102; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, p. 251.

[271] *Pan.*, XII [2], 34, 1.

[272] *Pan.*, XII [2], 33, 4.

[273] *Pan.*, XII [2], 35, 4.

[274] *Pan.*, XII [2], 33, 4. NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 499–500, nota 122; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, p. 251.

[275] *Pan.*, XII [2], 34; WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 102–103.

[276] *Pan.*, XII [2], 34, 1.

[277] *Pan.*, XII [2], 34, 4.

[278] *Pan.*, XII [2], 22, 2–5; 32, 2. NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 473–475 (notele 67–73), 496 (nota 115); WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 63–64;

puternică doză de fantezie[279] şi uzând de un *topos* frecvent întâlnit în panegirice – *terror* (*timor*) inspirat de suveran neamurilor externe[280] –, Pacatus arăta că împăratului i se supun chiar barbari necunoscuţi[281], *gentes* separate de lumea romană de păduri, fluvii, munţi (*ab orbe nostro silvarum intervalla vel flumina montesve distinguunt*) sau care sunt îndepărtate şi inaccesibile datorită căldurii neîncetate, frigului continuu sau expansiunii mării (*sed quas aeternis ardoribus inaccessas aut continua hieme separatas aut interfusis aequoribus abiunctas Natura disterminat*); niciun obstacol natural nu le pun în siguranţă – nici Oceanul pe ind, nici frigul pe bosporan, nici soarele meridional pe arab (*non Oceano Indus, non frigore Bosphoranus, non Arabs medio sole securus est*); unde mai înainte abia ajunsese numele Romei, acum e prezentă puterea lui Theodosius (*quo vix pervenerat nomen ante Romanum, accedit imperium*)[282]. Mai mult, prin acţiunile sale victorioase, el extinde Imperiul din Răsărit dincolo de frontierele lumii şi de limitele puse de Natură (*dum ultra terminos rerum metasque Naturae regna Orientis extendis*)[283].

Toate aceste merite, certificate şi de elementele naturale, contribuie la întărirea ideii că, într-adevăr, alegerea lui Theodosius, făcută în inima statului (*te principem in meridio rei publicae sinu*) /Pannonia/, cu acordul general al armatei (*omnium suffragio militum*), cu consensul provinciilor (*consensu provinciarum*), prin voinţa împăratului /Gratianus/ (*ipsius denique ambitu imperatoris optatum*)[284] şi chiar la solicitarea expresă a statului[285], s-a dovedit inspirată, cum ţinea să precizeze Pacatus încă din *exordium* (*huius auspicium ille felicitatis publicae auspex dies qui te primus inauguravit imperio*)[286]. Prin urmare, el avea deplină legitimitate, faţă de Maximus, care, pe o cale ocultă (*ad… secretum*)[287], n-a avut altă aspiraţie decât să uzurpe titlul de tiran (*in illud tyrannici nominis adspirasse furtum*) în ultimul colţ de lume (*in ultimo terrarum recessu*) /Britannia/, fără ştiinţa legiunilor (*legionibus nesciis*), împotriva dorinţei

SARTOR, Guillaume, „L'Empire des Théodoses et les *regna Orientis* (379–450). „Politique militaire et diplomatie impériale à l'égard des *foederati* orientaux", *AnTard*, 16, 2008, pp. 43–84, în special pp. 50–56; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, p. 245–246, 250.

[279] *Cf.* NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 472–473, nota 766.

[280] *Pan.*, III [11], 5, 4; IV [8], 13, 3; 18, 2; V [9], 20, 2; VI [7], 4, 3; VII [6], 11, 1; IX [12], 3, 2; XI [3], 7, 1; 8, 4; XII [2], 22, 5.

[281] *Pan.*, XII [2], 22, 1.

[282] *Pan.*, XII [2], 22, 2.

[283] *Pan.*, XII [2], 23, 1.

[284] *Pan.*, XII [2], 31, 2. Despre proclamarea, *cunctis faventibus* (Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLVII, 3), a lui Theodosius de către Gratianus la 19 ianuarie 379 la Sirmium, în timp ce acesta era *magister militum per Illyricum*, vezi *Pan.*, XII [2], 10, 2–3; 11, 2–3; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 441, 460–461 (notele 38–40); WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 35–36; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, p. 233, 241–242, 250.

[285] *Pan.*, XII [2], 11, 3–7.

[286] *Pan.*, XII [2], 3, 1. Pentru semnificaţia expresiei *auspex dies… primus*, vezi de TRIZIO, Maria Stella, in *Panegirico di Mamertino…*, pp. 89–90.

[287] *Pan.*, XII [2], 23, 1.

provinciilor (*adversis provinciarum studiis*), fără niciun semn favorabil care să-i garanteze pe viitor succesul puterii (*nullis denique auspiciis*)[288] şi care, astfel, instaurase o *tyrannis*[289].

CONCLUZII

Fără a fi întâlnit foarte frecvent în *Panegyrici Latini*, motivul subordonării naturii de către împărat sau al colaborării elementelor universului fizic cu suveranul a reprezentat unul dintre artificiile retorice puse în slujba ideologiei imperiale şi al dialogului dintre principe şi un anumit tip de audienţă. Prin intermediul lui, oratorii gallo-romani care l-au folosit au urmărit un dublu scop: pe de o parte, să difuzeze componente ale programului politic oficial elaborat de Curte, având ca epicentru împăratul, văzut în ipostază de entitate cvasi-divină – putere cosmocratică, virtuţi civile şi militare excepţionale, elecţiune legitimă; pe de altă parte, să exprime adeziunea cercurilor politice centrale şi provinciale la această propagandă. Indiferent din ce perspectivă este privit, binomul în cauză răspundea, în ultimă instanţă, realităţii istorice mult mai prozaice – probleme de natură instituţională, pericolul extern, disensiuni politice interne etc.; el avea menirea de a-i şlefui asperităţile şi de a-i imprima o notă optimistă.

[288] *Pan.*, XII [2], 31, 2; vezi şi 23, 3–4: *cum paucis homines et insulani… regali habitu exsulem suum illi exsules orbis induerent… cum perfidia ducum, defectione legionum…* În primăvara anului 383, când a uzurpat puterea, Magnus Maximus era, foarte probabil, *comes* sau *dux Brittaniarum*, după care a trecut în Gallia, l-a ucis pe Gratianus şi a ocupat Italia – cf. *Pan.*, XII [2], 23–29; NIXON, C. E. V., SAYLOR RODGERS, Barbara, *op. cit.*, pp. 441–442, 477–483 (notele 78–90); WILLIAMS, Stephen, FRIELL, Gerard, *op. cit.*, pp. 53–55; MÜLLER-RETTIG, Brigitte, in *Panegyrici Latini…*, II, p. 250.

[289] *Pan.*, XII [2], 2, 3; 24, 5. Maximus este caracterizat ca *tyrannus* (XII [2], 23, 1; 24, 5; 25, 1; 28, 3; 28, 5; 31, 2; 35, 1; 37, 2–3; 40, 4; 42, 2–3; 43, 3), *belua* (XII [2], 24, 6), *carnifex* (XII [2], 24, 1; 28, 3; 28, 5; 41, 4; 43, 4–5), *malum publicum* (XII [2], 24, 6), *praedo* (XII [2], 25, 5), *latro* (XII [2], 26, 2–3), *pestis* (XII [2], 24, 4), *pirata* (XII [2], 26, 4), *parricida* (XII [2], 12, 2; 30, 3), *spoliator* (XII [2], 43, 3), *gladiator* (XII [2], 45, 5), *nefarius* (XII [2], 32, 1); LASSANDRO, Domenico, in *Panegyrici Latini*, p. 19; idem, Sacratissimus imperator…, pp. 40–41; GRÜNEWALD, Thomas, *op. cit.*, p. 82.